SLOVENSKÁ REČ

54 | 1989 | 2

CENA KČS 8,—

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

J. Findra, Publicistický štýl v Pravde chudoby ■ E. Bajzíková, Báseň do albumu od P. Országha Hviezdoslava ■ M. Šimková, O nominalizácii vedľajších časových viet ■ T. Laliková, O staršej slovenskej príbuzenskej terminológii

DISKUSIE

J. Sabol, Centrum a periféria slovenského spoluhláskového podsystému ■ J. Vaňko, Sémantické vzťahy viet v podraďovacom súvetí s vedľajšou vetou reálnej podmienky ■ E. Pícha, O používaní a význame slov *kraj* a *krajina*.

SPRÁVY A POSUDKY

Ľudovít Šenšel — autor prvej slovenskej štylistiky. K. Palkovič ■ DVONČ, L: Slovenskí jazykovedci. V. Uhlár ■ Netradičný príspevok do dejín slovenskej jazykovedy. L. Dvonč ■ ALEKSANDROVA, D.: Problemi na retorikata. M. Fazekašová

ROZLIČNOSTI

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
814 30 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Findra, Publicistický štýl v Pravde chudoby 65
E. Bajzíková, Báseň do albumu od P. Országha Hviezdoslava 74
M. Šimková, O nominalizácii vedľajších časových viet 79
T. Laliková, O staršej slovenskej príbuzenskej terminológii 88

DISKUSIE

J. Sabol, Centrum a periféria slovenského spoluhláskového podsystému 97
J. Vaňko, Sémantické vzťahy viet v podraďovacom súvetí s vedľajšou vetou reálnej podmienky 104
E. Pícha, O používaní a význame slov *kraj* a *krajina* 109

SPRÁVY A POSUDKY

Ľudovít Šenšel — autor prvej slovenskej štylistiky. K. Palkovič 114
DVONČ, L.: Slovenskí jazykovedci. V. Uhlár. Netradičný príspevok do dejín slovenskej jazykovedy. L. Dvonč 115
ALEKSANDROVA, D.: Problemi na retorikata. M. Fazekašová 120

ROZLIČNOSTI

Sloveso *rezignovať* a jeho väzba. F. Kočiš . . 123
Skloňovať či neskloňovať skratku UNESCO. J. Sivák 126

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 54—1989
ČÍSLO 2

Ján Findra

PUBLICISTICKÝ ŠTÝL V PRAVDE CHUDOBY

(Príspevok k štúdiu slovenčiny v prvom desaťročí Československej republiky)

Pri výskume dejín spisovnej slovenčiny sa v našej jazykovede vychádza hlavne z koncepcie, podľa ktorej sa vývin jazyka odráža vo vývine jeho štýlov. Toto metodologické východisko je evidentné predovšetkým u E. Paulinyho (1948). Na takomto základe je vlastne koncipovaná aj Ružičkova kniha o vývine spisovnej slovenčiny v Československu (1970) i vysokoškolská učebnica dejín spisovnej slovenčiny (Pauliny, 1966; Blanár — Jóna — Ružička, 1974). Tento postup má svoje opodstatnenie, okrem iného aj preto, že nielen o úrovni jazyka v istom období, ale aj o perspektívach jeho rozvoja možno usudzovať na základe jazykovej praxe, ako ju reprezentujú súveké texty z rôznych štýlových oblastí. A tak potom jazykovoštylistická analýza týchto textov prináša nielen prehĺbenie poznatkov o príslušnom funkčnom jazykovom štýle, ale aj doklady o stave jazyka v istom vývinovom období.

Vychádzajúc z naznačeného dvojjediného výskumného zacielenia, v tomto príspevku sa zameriame na texty Pravdy chudoby, ktorá od r. 1921 vychádzala ako orgán KSS trikrát týždenne. Na analýzu sme si vybrali 5. ročník. Z metodologických dôvodov však najprv stručne naznačíme vývinový a synchrónny kontext ako konfrontačný základ analýzy textov vybraného ročníka Pravdy chudoby.

Z historického hľadiska je dôležité pripomenúť, že vznik samostatného československého štátu mal pre dejiny spisovnej slovenčiny ďalekosiahly význam ako zásadný prelomový medzník (Ružička, 1974). A hoci vzťah medzi dejinami národa a vývinom národného jazyka nie je priamočiary, predsa len priaznivé

vonkajšie podmienky, ktoré priniesol vznik Československej republiky v r. 1918, sa pozitívne odrazili aj vo vnútornom vývine jazyka a na vývine štýlov spisovného jazyka. Veď vlastne v podmienkach Rakúsko-Uhorska bola ohrozená nielen holá existencia slovenského jazyka, ale i jeho nositeľov ako národa. Práve v takýchto súvislostiach je príznačný fakt — a svedčí to o vnútornej energii jazyka a odolnosti národa —, že napriek nepriaznivým vonkajším podmienkam v druhej polovici 19. stor. a na rozhraní 19. a 20. stor. spisovná slovenčina potvrdila svoju životaschopnosť a postupne sa formovala tak, aby sa neskôr mohla priradiť k moderným európskym jazykom. V tejto vývinovej perspektíve mala rozhodujúcu úlohu lexika a syntax. V lexike šlo o napätie na osi nocionálnosť — emocionálnosť/expresívnosť, knižnosť — hovorovosť, spisovnosť — nespisovnosť, inojazyčná — domáca lexika. V syntaxi bolo aktuálne napätie medzi kodifikovanou normou a hovorovým jazykom. V tejto súvislosti bolo mimoriadne citlivé napätie medzi tlakom humanistických slovosledných tendencií a tlakom hovorovej syntaxe, prostredníctvom ktorej sa stavba slovenskej vety nacionalizovala. Najmä od riešenia tohto napätia v podstatnej miere záviselo utváranie spisovnej slovenčiny ako moderného jazyka. V tomto zmysle mal zásadný význam proces oslobodzovania epickej (rozprávacej) vety od výkladovej vety (Findra, 1977a), ktorá si naďalej udržiavala klasicistickú zložitosť, a to aj napriek tomu, že základy modernej výkladovej vety nachádzame už v Štúrovej Nauke reči slovenskej (Findra, 1971d). V tomto procese formovania epickej a výkladovej vety, ktorý patrí k základným problémom celej druhej polovice 19. stor., šlo vlastne o vnútornú štýlovú diferenciáciu spisovnej slovenčiny a najmä o konštituovanie náučného štýlu oproti štýlu umeleckému (porovnaj Findra, 1971c, 1973, 1974, 1977, 1977a). Závažné pritom bolo aj osamostatňovanie publicistického štýlu, ktorý tiež má podstatný podiel na rozvoji národného a spisovného jazyka (Findra, 1971a, 1971b). Pravdaže, tento proces slovakizácie bol síce postupný, ale nezvratný. Nebol však ešte celkom uzavretý ani v prvých rokoch Československej republiky (Findra 1977).

Zo synchrónneho hľadiska treba stručne naznačiť, aká bola jazyková situácia v prvom desaťročí novej republiky. Zaujíma nás iba situácia v jazyku, ako ju reprezentujú vtedajšie texty, a nie komunikačná situácia, v rámci ktorej sa analyzuje aj spoločenská situácia vrátane jazykovopolitickej situácie.

Hlavne v lexike bola charakteristická rozkolísanosť normy. Svedčí o tom frekvencia bohemizmov, v ktorej sa odráža aj oficiálna línia jazykovej politiky. Vcelku nepevné je povedomie o štylistike výrazových prostriedkov, hlavne pokiaľ ide o opozíciu nocionálny — emociálno-expresívny výraz, ako aj neutrálne — štylisticky zafarbené prostriedky. Náhodne sa uplatňuje aj dichotómia spisovnosť — nespisovnosť. Príznačná je rozkolísanosť v paradigme mien (najmä substantív) a slovies, čo sa prejavuje v používaní nesprávnych tvarov a nekorektných predložkových väzieb (porov. Ružička, 1970; Blanár — Jóna — Ružička, 1974).

Pomerne zložitá bola situácia v syntaxi. Ako sme už uviedli, napriek naznačenému progresívnemu vývinovému pohybu v predchádzajúcich obdobiach nebol v spisovnom jazyku ešte ani v 20. rokoch nášho storočia dovŕšený zápas o slovosledne a vetosledne plastickú, dynamickú a variabilnú slovenskú vetu. Doznievanie (rezíduá) humanistických tradícií sa prejavilo v občasnom preferovaní meravých slovosledných šablón na úkor slovosledne dynamických variantov. Napätie meravé šablóny — „voľný" slovosled sa odrážalo hlavne na umiestňo-

vaní prísudkového slovesa, prívlastku, zvratného zámena a príp. aj na polohe iných vetných členov. Hoci v zápase o slovosledne modernú slovenskú vetu sa v predchádzajúcom vývinovom období výrazne pokročilo, predsa len v skúmanom období sa napr. až 13 % zhodných prívlastkov neopodstatnene postponovalo (Findra, 1977). Preto sa aj v našej analýze osobitne sústredíme na problém vety z hľadiska naznačených vývinových tendencií a v tej súvislosti na podiel Pravdy chudoby na modernizácii nášho jazyka.

Jazykový (redakčný) úzus Pravdy chudoby neprevýšil dobový priemer vtedajších textov. Bol heterogénny, bez zreteľnejšieho vnútorného zamerania, ktorému by sa podriaďoval idiolekt jednotlivých autorov. Najväčšie problémy zisťujeme v pravopise. Predovšetkým syntaktický pravopis, a to tak v jednoduchej vete, ako aj v súvetí, bol rozkolísaný, nejednotný. Zrejme sa v tom odráža aj nejednotnosť v chápaní syntaktických vzťahov vo vete.

Aj lexika Pravdy chudoby hovorí o rozkolísanosti normy. Vo všetkých druhoch textov zaznamenávame neorganický výskyt bohemizmov, napr.: *jestli máme; chodiť na námluvy; na základe dosavádnych skúseností.* Nie sú zriedkavé ani morfologické nedostatky. Spravidla ide o nesprávne slovesné väzby, napr.: *úspešne pôsobiť ku spolupráci žien,* ako aj nenáležité predložkové väzby, napr.: *u príležitosti Leninovej smrti.*

Takýchto a podobných príkladov by bolo možné uvádzať mnoho. Dokazuje to, že v uplatňovaní pravopisnej, lexikálnej a morfologickej normy sa Pravda chudoby nedostala nad dobový priemer. Definitívne a zovšeobecňujúce závery však budú možné až na základe podrobnej klasifikácie a utriedenia kladných a záporných stránok jazyka straníckej tlače, ako aj na základe konfrontácie s textami iných tlačí. Takýto široký výskum poslúži jednak na posúdenie stavu a úrovne jazyka v skúmanom vývinovom období a jednak umožní vymedziť podiel komunistickej tlače na ďalšom vývine a rozvoji spisovného i národného jazyka.

A práve v takýchto súvislostiach je zaujímavé sledovať podiel Pravdy chudoby na zápase o modernú, slovosledne plastickú, dynamickú a variabilnú slovenskú vetu. Na pozadí spomínaných zistení, že najmä v náučných textoch ešte aj v 20. rokoch nášho storočia doznievali klasicizujúce slovosledné tendencie, sa teraz sústredíme na to, ako sa pretrvávajúce napätie v citlivých bodoch slovenskej syntaxe odráža v syntaxi textov Pravdy chudoby. Pôjde hlavne o umiestňovanie slovesa vo vete, o polohu prívlastku a o slovosledné pozície zámena *sa (si).* Vychádzajúc z výsledkov analýzy, môžeme konštatovať, že rezíduá klasicizujúcich tendencií v stavbe vety sú v Pravde chudoby minimálne. Jej podiel na završovaní úsilia o modernú slovenskú vetu bol pozitívny: z vývinového hľadiska to bol podiel na modernizácii slovenčiny vôbec.

Núka sa otázka, s čím treba spájať fakt, že Pravda chudoby nebola zaťažená slovoslednými postupmi, ktoré ešte doznievali hlavne v odborných písaných textoch. Nazdávame sa, že to v podstatnej miere súvisí so sociálno-spoločenským zaradením autorov analyzovaného časopisu, ktoré ich determinovalo aj jazykovo. Vtedajšia hŕstka vzdelancov mala klasické vzdelanie, v ktorom závažnú úlohu mala latinčina. A tak aj ich jazykové vzdelanie bolo opreté o latinský jazykový základ. Ich reč — pravdaže, vychádzame len z písaných textov — v syntaxi interferovala medzi latinským pozadím a ľudovým (slovenským) jazykovým východiskom.

V inej situácii boli autori, redaktori a dopisovatelia Pravdy chudoby. Mnohí z nich — síce marxisticky rozhľadení — nemali vysokoškolské vzdelanie. Z toho možno uzatvárať, že ich jazykové povedomie, ktoré sa ani doma, ani v škole neformovalo pod vplyvom klasického vzdelania, bolo opreté o domáci, ľudový jazykový základ. Preto na rozdiel od tzv. klasických vzdelancov autori Pravdy chudoby nezaťažení tradíciou sa v kritických bodoch pri stavbe vety mohli oprieť o prirodzené slovosledné tendencie, a tak progresívne vplývať na slovakizáciu slovosledu.

Aj texty v Pravde chudoby potvrdzujú,, že pri budovaní slovosledne plastickej, funkčne variabilnej slovenskej vety má zásadný význam jednoduchá veta a jednoduché súvetie. Tieto typy viet, ktoré majú v analyzovaných textoch relatívne vysoký výskyt, sú takmer dôsledne moderné, svojou stavbou mnohé pripomínajú dobre vybudovanú súčasnú vetu. Toto tvrdenie doložíme analýzou konkrétnej vety: *Otázka hospodárskych stykov so Sovjetskym ruskom zamestnáva dnes celý svet.*

Takýchto slovosledne perfektne vybudovaných viet je v Pravde chudoby mnoho. Ide o typickú publicistickú vetu, ktorá pripomína aj vedecko-popularizačnú vetu. Na jej pozadí však môžeme zovšeobecniť výsledky analýzy syntaxe textov v Pravde chudoby v tých bodoch, ktoré boli dôležité z vývinového hľadiska.

Z tohto hľadiska je mimoriadne závažná poloha slovesa vo vete. V analyzovaných textoch si sloveso takmer dôsledne nachádza stredovú polohu vo vete. Autori Pravdy chudoby opúšťajú formálny princíp, podľa ktorého sa sloveso mechanicky kládlo na koniec vety, a to bez ohľadu na významovú perspektívu výpovede. V stredovej polohe sloveso pomáha vyvažovať vzťah medzi východiskom a jadrom výpovede, spriezračňujúc v nej významové vzťahy. Pri objektívnom poradí výpovedných častí (o aké ide aj v dokladovej vete) sloveso v tranzitnej polohe umožňuje významovo vyzdvihnúť jadro výpovede, ktoré je jej informačným centrom. Najmä v spravodajských a analytických textoch, ktoré sú v Pravde chudoby bežné, bol takýto nocionálny slovosled funkčný. Je to logicky dô-

razový slovosled, bez zbytočnej aktualizácie a najmä expresivizácie, ktorý však dobre slúžil pri posilňovaní adresnosti, myšlienkovej priezračnosti a zreteľnosti publicistických textov. Aktuálne členenie výpovede opreté o „slobodnejšiu" polohu slovesa sa takto mohlo dôslednejšie uplatniť ako záväzný slovosledný princíp a zároveň ako prostriedok, ktorým sa posilňovalo nielen propagandistické zameranie, ale najmä výchovná a poznávacia hodnota článkov Pravdy chudoby.

Podobnú pozitívnu úlohu zohrala Pravda chudoby aj pri slovakizácii slovosledu prívlastku. Orientačná štatistika ukázala, že nezhodný prívlastok je dôsledne postponovaný; dobrým dokladom tejto situácie je aj citovaná veta, v ktorej sú zreťazené postponované nezhodné prívlastky. Zhodný prívlastok sa v textoch analyzovaného ročníka anteponuje na 90 %. Ani pri zvyšných 10 % zhodných prívlastkov nejde o formálne postponovanie. Vo väčšine prípadov prívlastok zaujíma túto polohu z významových dôvodov. Ide o jeho zdôraznenie, o dôrazovú slovoslednú polohu, napr.: *Najväčšia časť dosiaľ do Ruska dovezených priemyselných výrobkov je povodu nemeckého a anglického.*

Viacnásobný prívlastok je tu postonovaný z funkčných príčin. To sú dôvody, pre ktoré sa zhodný prívlastok postponuje aj dnes. Pripusťme, že v citovanom príklade by sme dnes viacnásobný zhodný prívlastok anteponovali. Dôležité však je, že tu nejde o formálnu postpozíciu. Autor posunul prívlastok do dôrazovej polohy preto, aby mohol vyjadriť implicitnú konfrontáciu: výrobky sa (zatiaľ) dovážajú z Nemecka a Anglicka, odinakiaľ (ešte) nie. Z vývinového hľadiska to má zásadný význam.

Práve rozoberaná veta zároveň signalizuje, že pokiaľ ide o postavenie rozvinutého zhodného prívlastku (v tejto funkcii vystupujú dosť často polovetné väzby), slovosledné problémy neboli ešte celkom doriešené. V tomto prípade máme pred sebou typický knižný prvok, takže autori sa nemohli oprieť o svoje prirodzené („ľudové") jazykové východisko (povedomie). Možno tu uvažovať aj tak, že za týmto slovosledným riešením stojí ruský slovosledný model (viaceré texty v Pravde chudoby boli preklady z ruštiny, príp. východiskovo tvorili ich informačno-faktografický základ). Ale aj v tomto prípade by platilo vyslovené konštatovanie, že autorovi (prekladateľovi) chýbalo prirodzené domáce konfrontačné jazykové pozadie. Z druhej strany treba zdôrazniť, že aj v tomto bode našli autori Pravdy chudoby vo väčšine prípadov slovosledne správne riešenie, napr.: ... *za tovar dovezený zo zahraničia platí.* — ... *bohatstva, nachádzajúceho sa na území socialistických republík, je* ...

Na stavbe prirodzenej, slovosledne vyváženej vety sa významne podieľa aj vzratné zámeno *sa (si).* O jeho mieste vo vete sa viedli spory ešte začiatkom 20. stor. S. Czambel vo svojej Rukoväti spisovnej reči slovenskej radí

zvratné *sa* klásť „čo najbližšie k slovesu, ku ktorému patrí". V r. 1908 sa I. Zoch kriticky vyslovil, že „v Martine ruštia a stavajú každé *sa, ho, si, mi* atď. za sloveso". J. Škultéty sa v odpovedi pridržiava zásady formulovanej ešte v r. 1863 V. Paulinym-Tóthom, podľa ktorého „námetka *sa* nesmie — dľa nemeckého spôsobu — dlhým radom slov vzdialená byť od časoslova, jehož naznačenej činnosti predmetom je", a radí klásť zámeno *sa* k slovesu, na druhé miesto. Tento postoj J. Škultétyho sa odrazil aj v 3. vydaní Czamblovej Rukoväti v r. 1919.

V súvislosti s riešením tejto problematiky pripomíname, že zvratné zámeno *sa* nemá byť viazané na svoje plnovýznamové sloveso. Naopak, ako regulátor plasticity vety je to prostriedok jej slovoslednej vyváženosti. A tak jeho umiestnenie vo vete je variabilné, nie je stanovené formálnymi princípmi.

Situácia v Pravde chudoby je aj v tomto smere priaznivá, a to v dvojakom zmysle. Predovšetkým zvratné zámeno *(sa, si)* sa tu neviaže na plnovýznamové sloveso ako jeho satelit, najmä sa mechanicky neumiestňuje za sloveso. A tak sú bežné prípady, keď zvratné *sa* dynamicky vyvažuje slovoslednú plasticitu vety, napr.: ..., *aby sa rýchle mohlo zotaviť z následkov hospodárskej katastrofy* ...

Pritom je dôležité, že hoci si zvratné zámená *sa, si* nie vždy našli pravú polohu vo vete, v dôsledku toho, že sa odpútali od svojho slovesa, vytvorili sa predpoklady na ich úplné slovosledné uvoľnenie, aby mohli plniť úlohu „slovosledného libera", napr.: ... *tovar, ktorý dnes sa do Ruska dováža, je* ...

Pravdaže, ani v Pravde chudoby nebol proces slovakizácie slovosledu jednoznačný a priamočiary. Isté problémy mali autori hlavne so stavbou zložitejších syntaktických celkov (s viacčlennými zloženými súvetiami), v ktorých dominovala hypotaxa, menej bežná v hovorovej reči i v nárečiach. Napriek zrejmému odklonu od meravých, formalizovaných klasicistických slovosledných šablón uplatňujú sa aj v Pravde chudoby niektoré syntaktické postupy, ktoré majú knižný charakter. Pripomeňme najmä syntaktický paralelizmus, ktorý ako rétorizmus publicistický kontext nielen expresivizoval, ale aj patetizoval:

> Oni sa vymykajú zpod odanenia a dane uvaľujú na bedra chudobného ľudu či priamo, či nepriamo. Oni si rozdelia štátne subvencie. Oni si odhlasujú zákon na zdraženie produktov (,) i keď je to ináč krikľavé; zavrú alebo otvoria colné šranky na vývoz a dovoz surovín, výrobného tovaru atď., slovom: oni si zariadia všetko tak, ako to ich vykorisťujúci (!) záujem vyžaduje.

Pre úplnosť však dodajme, že takéto syntaktické postupy, živiace sa na klasickej rétorike, sa objavujú hlavne v textoch, v ktorých autor adresne

útočí proti triednemu nepriateľovi, ako aj v textoch, v ktorých sa akcentovalo ich pragmatické zameranie (revolučný pátos; stranícke, komunistické presvedčenie a presviedčanie atď.). V tom možno vidieť ich funkčné opodstatnenie. Ich výskyt aj v písaných publicistických textoch zrejme treba spájať aj s faktom, že viacerí autori i redaktori Pravdy chudoby boli aktívni rečníci, ktorí bežne vystupovali na zhromaždeniach robotníkov a na schôdzach strany. Rétorika potom vstupuje aj do ich publicistiky. Je to však štýlová črta, ktorá je prítomná i v niektorých žánroch dnešného publicistického štýlu.

Je zaujímavé, že práve v textoch, v ktorých dominuje otvorený adresno-útočný tón, v ktorých je teda evidentné aj ich pragmatické zacielenie, sa občas vyskytne aj vyložene expresívny, hovorový (nárečový) slovosledný variant. Ide o variant s obráteným slovosledom príkloniek, ktoré sú umiestnené na začiatku vety v dôrazovej polohe. Ich výskyt tiež potvrdzuje vyššie vyslovenú tézu o jazykovom východisku autorov Pravdy chudoby a o ich ľudovom jazykovom povedomí. Nasledujúci príklad je z článku, v ktorom autor polemizuje so sociálnym demokratom: *Ste sa zmienil aspoň raz o proletariáte na Slovensku?*

Práve v súvislosti s posilňovaním pragmatického aspektu textov v Pravde chudoby sú aj vzhľadom na vývin publicistického štýlu pozoruhodné niektoré vlastnosti ich lexiky. Aj na pozadí lexiky dennej tlače po februári 1948 je pre Pravdu chudoby príznačné využívanie ustálených (lexikalizovaných) obrazných pomenovaní, ktoré sa častým používaním zmenili na publicistické frazeologizmy:

... spoločnosť korupčníkov s ručením neobmedzeným ... — Buržoázni novinárski nádenníci nezabúdajú ... — ... bude treba zdesaťnásobiť kolektívne úsilie k upevneneniu jednoty.

Citované príklady potvrdzujú, že frekvenciu publicistických frazeologizmov treba spájať s dvoma základnými tendenciami publicistického štýlu, ktoré slúžia protichodným vlastnostiam publicistických textov. Z jednej strany je to inovácia a aktualizácia výrazu, z druhej strany jeho ustaľovanie, formalizácia. A práve analyzované publicistické frazeologizmy, ktoré by bolo vhodné nazvať frazeológiou spoločensko-politickej (triednej) solidarity, ukazujú, aká krátka je v publicistickom štýle cesta od aktualizácie k formalizácii a ku klišé. Pôvodné obrazné pomenovania rýchlo stratili svoj asociačný potenciál a zmenili sa na prvoplánov ustálene spojenia, ktoré sa ako publicizmy stali integrálnou zložkou lexiky publicistického štýlu. A hoci viaceré z týchto ustálených spojení sa pociťujú ako klišé, napriek tomu — ako potvrdzujú aj citované príklady — mnohé z nich sa

bežne využívali v povojnovej komunistickej publicistike a časť sa používa ešte aj dnes (porov. Vaňko, 1988). Pravdaže, aj frazeológia triednej solidarity odráža obsahovo-tematickú orientáciu textov Pravdy chudoby, ako aj komunikačný zámer autora vrátane pragmatických funkcií príslušných úsekov textu, napr.:

O tomto už dnes roľníci premýšľajú na základe dosavádnych skúseností a hľadajú novú cestu, ktorá ich privedie do jedného šíku s robotníkmi, ku odstráneniu terajšieho zariadenia, na miesto ktorého majú stvoriť nové, spravodlivé spoločenské zariadenie, v ktorom budú si roľníci s robotníkmi ako opravdový národ rozhodovať o svojich osudoch, tvoriť zákony pre seba. Toto je jediná možnosť zlepšenia hospodárskeho položenia a oslobodenia ľudstva od príživníkov a všetkých krívd, ktoré gniavia chudobný pracujúci roľnícky a robotnícky ľud.

S opačnou tendenciou, tendenciou po aktualizácii výrazu je späté využívanie obraznej lexiky, ktorej výskyt je relatívne vysoký, no pritom nejde o jej opakovanie. Preto sa tu obrazné pomenovania pociťujú ako výrazový protipól ustálených publicistických frazeologizmov. Funkčná kontradiktorickosť týchto aktuálnych a ustálených obrazných pomenovaní je podmienená napätím medzi ich pôvodom (vznikom) a rozdielnou kontextovou štylistikou. Pritom ani aktuálne obrazné pomenovania v textoch Pravdy chudoby prvotne neslúžia estetike výrazu, ale sú prostriedkom pragmatického spriezračňovania textu, zvyšujú jeho názornosť, a teda zrozumiteľnosť. Preto spravidla ide o jednoduchú obraznosť, napr.:

... pomocou ktorej majú pochytať do pavučiny sľubov aj malých živnostníkov, ... — ... aby sa títo (robotníci a roľníci — J. F.) nedorozumeli a nesdružili sa dovedna a nesmietli jich tróny k zemi spoločným úsilím.

Ak ide o výraznejšiu obraznosť, ale najmä ak by došlo k rozporu medzi celkovým výrazovým ladením textu a použitým výrazovým prostriedkom, v Pravde chudoby sa bežne používa pragmatický signál, úvodzovky. Úvodzovky používajú autori aj vtedy, keď dochádza k výraznejšiemu posunu sémantiky slova v kontexte oproti invariantnému významu. Hovorí to o cite pre štylistiku textu. Príklady:

... je treba, aby ženy prestaly byť púhym „výrobným orgánom" muža, ale ...
— Násilnícke „mierové" smluvy, uzavreté po prvej svetovej vojne, prinášajú ...

Ako potvrdzuje druhý príklad, metajazykové hodnotenie výrazu sa používa aj ako prostriedok demaskovania skutočných zámerov triedneho nepriateľa. Opäť ide o postup, ktorý dobre pozná aj naša dnešná publicistika.

Na základe analýzy jedného ročníka Pravdy chudoby možno na záver konštatovať, že v jazyku tohto časopisu sa v celej zložitosti odráža vtedajšia jazyková situácia. Svojím jazykom sa Pravda chudoby nedostala nad priemer vtedajšej jazykovej praxe. Jej texty potvrdzujú rozkolísanosť normy v pravopise (hlavne syntaktický pravopis), lexike, morfológii a v morfologickej syntaxi (ide najmä o nenáležité slovesné a predložkové väzby). Nebolo ani možné očakávať od proletárskych autorov, že práve ich texty budú jazykovo skonsolidované, že prinesú upevnenie systémových prvkov (normy).

O to závažnejšie je zistenie, že rezíduá klasicizujúcich tendencií sú v Pravde chudoby minimálne. V tom je jej výrazný podiel na formovaní modernej, slovosledne dynamickej (plastickej) slovenskej vety. Právom teda možno konštatovať, že Pravda chudoby zohrala progresívnu úlohu pri modernizácii nášho jazyka a mala pozitívny vplyv i na jazykovú kultúru a jazykovú prax, a to aj vzhľadom na vývinovú perspektívu.

Rovnako závažné je aj napätie medzi aktualizáciou a formalizáciou výrazu v lexike a jeho odraz na štylistike textov Pravdy chudoby. Uplatňovanie frazeológie triednej solidarity a využívanie jednoduchých obrazných pomenovaní v aktualizačnej funkcii charakterizuje aj dnešný publicistický štýl. Z toho možno uzatvárať, že Pravda chudoby zohrala progresívnu úlohu nielen pri modernizácii spisovnej slovenčiny, ale aj pri kryštalizovaní publicistického štýlu v rámci štýlov spisovného jazyka.

Literatúra

BLANÁR, V. — JÓNA, E. — RUŽIČKA, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Zv. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 260 s.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Martin 1919.

FINDRA, J. (1971a): O jazyku Slovenského Peňažníka. Slovenská reč, *36*, 1971, s. 98—107.

FINDRA, J. (1971b): Poznámky k štýlu Slovenského Peňažníka. Slovenská reč, *36*, 1971, s. 169—175.

FINDRA, J. (1971c): Hattalova mluvnica jazyka slovenského a súveký odborný štýl. In: Martin Hattala 1821—1903. Zostavil J. Ružička. Trstená 1971, s. 76—87.

FINDRA, J. (1971d): K začiatkom odborného štýlu v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 122—142.

FINDRA, J.: Hlavné znaky štýlu náukovej prózy na rozhraní 19. a 20. st. In: Zborník Pedagogickej fakulty UK v Trnave. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 151—172.

FINDRA, J.: Individuálna tvorba a vývin funkčného jazykového štýlu. In: Jazykovedné štúdie. 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974, s. 315—326.

FINDRA, J.: Vývinová kontinuita výkladovej vety v 20. rokoch. In: Jazykovedné štúdie. 13. Red. J. Horecký. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1977, s. 91—100.

FINDRA, J. (1977a): Laskomerský a vývin epickej vety. In: G. K. Zechenter Laskomerský. Život a dielo. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1977, s. 112—132.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. In: Slovenská vlastiveda. Zv. 5. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1948. 425 s.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Zv. 1. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 128 s.
RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 256 s.
ŠKULTÉTY, J.: O prízvuku v slovenčine. Slovenské pohľady, *28*, 1908, s. 251 n.
VAŇKO, J.: Niektoré osobitosti ustálených obrazných spojení z politickej sféry. Kultúra slova, *22*, 1988, s. 232—237.
ZOCH, I.: O prízvuku v slovenčine. Slovenské pohľady, *28*, 1908, s. 374 n.

Eugénia Bajzíková

BÁSEŇ DO ALBUMU OD P. ORSZÁGHA HVIEZDOSLAVA

(Na 140. výročie narodenia básnika)

Príloha

(Hviezdoslavova báseň do alba Milade Veselej)

Tak rád bych hravým ťahom vánku
roztrúsil prez tú bielu stránku,
čo srdce aspoň zobkom pohostí;
však darmo jaro kvitlo, zrelo leto:
v komôrke srdca môjho niet, ach nieto
ni zrnka — máčka radosti . . .

I rád bych totie tmavé riadky
preodel mysle do pozlátky,
môcť aspoň blesknúť v bratskej duše svet;
no jak? — a hruď mi sviera to vždy užšie —:
ach, na oblohe mojej dumnej duše
tak dávno, dávno slnka niet . . .

Dourážali srdce moje kruto
a duše kryštál zmútili mi, ľad —
(a mne sa neľza pretvárať!):
nuž odpustite —.
Je mi veľmi ľúto,
tak zbrudiť museť čistú stránku túto.

D. Kubín v sept. 1902.

Báseň Príloha s bližším určením v podtitule do alba Milade Veselej (Ján V. Ormis, 1954), manželke redaktora pražských Národních listů Jána Vác-

lava Veselého, patrí medzi tzv. priečinkovú poéziu. P. Országha Hviezdoslava. Ide teda o príležitostnú báseň.

Prvý čitateľský dojem z Hviezdoslavovej básne je nostalgia. Úvodné verše prvých dvoch slôh sú síce snahou, ba priam túžbou básnika premôcť clivotu, to sa mu však nedarí, preto v poslednej slohe je vyjadrená obžaloba tých, ktorí túto clivotu spôsobili, keď

dourážali srdce moje kruto
a duše kryštál zmútili mi, ľaď —

Z čoho pramení tento Hviezdoslavov tón? Na „odokrytie" podstaty básne je potrebné poznať väzbu na spoločenský kontext, v ktorom báseň vznikala, resp. pod vplyvom ktorého u Hviezdoslava spomínaná nostalgia nastala. Vychádzame pritom z konštatovania, že mimotextová nadväznosť na spoločenský kontext je s dielom, konkrétne s rozoberanou básňou, v bezprostrednom vzťahu (ide o odraz spoločenského aspektu).

Báseň vznikla r. 1902 a odrazil sa v nej ten fakt z básnikovho života, ktorý sprevádzal autora po jeho preložení z Námestova do D. Kubína, kde „porostrúsali, že on už ide na odpočinok, takže dľa toho už potom nik k nemu neišiel a on bol nútený vzdať sa advokácie" (tamže s. 375). Spojenia *jaro kvitlo, zrelo leto* naznačujú autorovu mladosť a dospelosť a nakoniec aj terajšiu, v podtexte naznačenú jeseň života. Preto Hviezdoslavove spomienky na predchádzajúce šťastné roky sa mu zdajú priďaleké: *dávno, dávno slnka niet . . .*

Báseň je lyrickou básňou, patrí k Hviezdoslavovej subjektívnej lyrike. Jej osobitosť je vari v tom, že má konkrétneho percipienta. Citové rozpoloženie autora však nemohol ovplyvniť ani tento fakt, preto v básni nachádzame spätosť s „oficiálnou" Hviezdoslavovou tvorbou tohto obdobia i napriek tomu, že báseň Príloha nie je určená širšiemu čitateľstvu. Vznikla vari na objednávku, keď M. Veselá „si želala mať od Hviezdoslava báseň do svojho alba" (tamže, s. 374).

Báseň má tri šesťveršové slohy. I keď ide o poéziu z pamätníka, má charakteristické znaky Hviezdoslavovej tvorby zo spomenutého obdobia. Z hľadiska vývinovej postupnosti autorovho diela ju možno zaradiť k opisnému realizmu, v ktorom dôležitou zložkou, konkrétne v tejto básni, je emotívnosť. Táto kategória je v prvom rade v citovom motíve básne, v odraze najvnútornejších pohnutí autora: jeho clivoty, súčasného nešťastia v porovnaní s predchádzajúcou minulosťou (a mladosťou). Všetko, čo Hviezdoslava tešilo, je minulé, jazykovo vyjadrené préteritom: *kvitlo, zrelo;* čo je súčasné, je preňho smutné, vyjadrené prítomným časom: *nieto radosti, srdce zviera.* Emotívny je aj vzťah k percipientke textu, čo sa odráža v deminutívach v prvom dvojverší, keď chce písať *na bielu stránku* a venova-

ním aspoň *zobkom* pohostiť M. V. Možno tu už hovoriť až o prechode do pátosu.

Z jazykovej stránky sa v prvých dvoch slohách používa syntaktický paralelizmus (istý druh opakovania) realizovaný v poézii napr. opakovaním verša. V Prílohe ho básnik používa v prvej slohe v prvých dvoch veršoch:

Tak rád bych hravým ťahom vánku
roztrúsil prez tú bielu stránku,

a v posledných dvoch veršoch:

v komôrke srdca môjho niet, ach nieto
ni zrnka — máčka radosti . . .

v druhej slohe v prvých dvoch veršoch:

I rád bych totie tmavé riadky
preodel mysle do pozlátky,

a v posledných dvoch veršoch:

ach, na oblohe mojej dumnej duše
tak dávno, dávno slnka niet . . .

Syntaktický paralelizmus sprevádza aj významový paralelizmus. V prvom trojverší je vyjadrená túžba: *tak rád bych . . .* a v druhom trojverší jej neuskutočnenie: *však darmo . . .* Tento protiklad obidvoch častí je zvýraznený dvojako: jazykovým výstavbovým prostriedkom, ktorým je uvádzacia častica *však,* keďže svojou sémantikou vyjadruje záporný, odporovací vzťah (ale) k celému prvému trojveršiu, a lexikálnym jazykovým prostriedkom *darmo.*

V druhej slohe sa tento paralelizmus opakuje. Opakuje sa motív želania, túžby z prvej slohy: *I rád bych . . .* Jeho úzka spätosť s prvou slohou je naznačená typickým nadväzovacím textovým prostriedkom, ktorým je uvádzacia častica *i* so zvýrazneným významom v porovnaní s časticou *a.* Druhé trojveršie je opäť v protiklade k prvému trojveršiu s istým rozdielom v porovnaní s prvou slohou. V druhej slohe totiž otázkou *no jak?* naznačil autorský subjekt svoju snahu vyrovnať sa so svojím citovým rozpoložením. Hľadal možnosť riešenia. To nakoniec potvrdzuje aj použitá pomlčka naznačujúca úvahu, rozmýšľanie o rozhodovaní a pod. Lyrický subjekt básne sa však nevedel povzniesť nad svoju osobnú bolesť, zatrpknutosť, a preto — i keď so začiatočným uvažovaním: *a hruď . . .* (uvádzacia častica *a* je typickým začiatkom pri hľadaní výrazu) — podľahne momentálnej emotívnej depresii: *a hruď mi sviera to vždy užšie.*

Tretia sloha, hoci je tiež šesťveršová, má odlišnú stavbu tak z hľadiska formy, ako aj obsahu. Lyrický subjekt už prestal „bojovať, dávať si otázky". Uspokojil sa, preto celá sloha pôsobí detenzívne. V prvom dvojverší najprv vysvetľuje, prečo uňho vznikla zatrpknutosť útočením na nevyjadrený subjekt:

Dourážali srdce moje kruto
a duše kryštál zmútili mi, ľaď —

Preto dáva nazrieť do svojho vnútra *(ľaď)*. Od tohto svojho zdôvodnenia opäť sa vracia k percipientke textu tentoraz s prosbou: *nuž odpustite.* Upokojenie celej básnickej výpovede detenziou sa končí ešte v spojení s modálnym slovesom vyjadrujúcim nutnosť: *museť zbrudiť*, ktoré ukazuje, že to spoločenské bolo v autorskom subjekte prisilné na to, aby sa mohol, resp. vedel odreagovať, hoci len v súkromí.

V poslednej slohe treba ešte zdôrazniť jeden moment, odrážajúci sa v parentéze: *(a mne sa neľza pretvárať!).*

V tomto vsunutí, nadväzujúcom (pomocou *a*) na všetko predchádzajúce, je akási rekapitulácia básnika (aj to svedčí o jeseni jeho života). To, čo doteraz urobil, ho oprávňuje, že sa nemusí pretvarovať, čo je osobitne zvýraznené jednak graficky (výkričníkom), jednak dlhým, a teda zdôrazneným tvarom osobného zámena *mne.*

Spomínaný paralelizmus možno sledovať aj v tzv. výstavbovej rovine básne z hľadiska nadvetného nadväzovania. Pod nadvetným nadväzovaním chápeme spôsob utvorenia básne na základe vzájomného nadväzovania jeho jednotiek — elementárnych jednotiek textu. Textové jednotky pritom nestotožňujeme ani so syntaktickými konštrukciami, ani s veršami. Z hľadiska syntaxe sú totiž v básni vyznačené len štyri syntaktické jednotky (na základe formálneho ukončenia). Prvá sloha je jednou vetou, druhá ďalšou a v poslednej slohe sú graficky vyznačené dve syntaktické jednotky. Z hľadiska nadvetného nadväzovania sa prvá sloha začína slovom, ktorého úlohou je zosilniť podmieňovací spôsob slovesa, keďže príslovka *tak* má tu význam veľmi: *Tak rád bych . . .* = veľmi rád by som. Tento prostriedok sa paralelne opakuje aj v druhej slohe: *I rád bych . . .* spolu s podmieňovacím slovesným spôsobom. Navyše však nadväznosť vytvára už spomínaný nadväzovací prostriedok — uvádzacia častica *i*. Podmieňovací spôsob sa však v druhej slohe opakuje ešte raz zosilneným jazykovým prostriedkom, ktorým je neurčitok vo funkcii podmienky: *môcť aspoň . . .* I v tom sa odráža snaha autora premôcť svoje pesimistické ladenie. Tento výstavbový paralelizmus už nepokračuje v tretej slohe. Z podmieňovacieho spôsobu sa prechádza do oznamovacieho, do konštatovania: *Dourážali srdce moje . . .*

Emocionálnosti smerujúcej až k pátosu slúžia aj ďalšie jazykové prostriedky: napríklad je to citoslovce *ach (ach nieto . . .)*, ktoré v spojení so záporom slovesa vyjadruje zosilnený citový postoj v opakovanom zápore s vyjadrením žiaľu: *niet, ach nieto* (spolu s veršovým presahom). V druhej slohe sa citoslovce vzťahuje na celé dvojveršie, preto má širšiu funkciu: *ach, na oblohe mojej dumnej duše . . .*

Zo syntaktických prostriedkov k emocionálnosti prispievajú apoziopézy na konci prvých dvoch slôh. Nimi sa nadväzuje na mimojazykovú situáciu (na spoločenský kontext) a na poslednú slohu, v ktorej autor vysvetľuje príčiny svojho rozpoloženia.

V básni možno hovoriť aj o prvkoch hovorovosti. V samotnej téme básne ide o prerozprávanie osobných pocitov vo fiktívnom dialógu (Hviezdoslav a M. V.), čo sa v jazyku odráža v používaní takých prostriedkov, ktoré sú typické pre hovorené texty, napr. *Tak, tú bielu stránku, totie tmavé riadky,* pripájanie pomocou častice *i.* Je to funkčné využitie týchto prostriedkov v básni. Pôsobia totiž na čitateľa bezprostrednejšie, autor je pomocou nich v bezprostrednejšom kontakte s percipientom textu. Oproti týmto prostriedkom sú na druhej strane v maximálnej miere použité typické prostriedky poézie — poetizmy, variabilita výrazu a u Hviezdoslava vysoký štýl. Sú to poetizmy gramatické *(bych, ľaď),* lexikálne *(jaro, vánok, dumný, vzbudiť),* obrazné pomenovania *(v komôrke srdca, srdce pohostiť, pohostiť zobkom, blesknúť v duše svet, ťahom vánku* a pod.). Sem by sme mohli zaradiť aj opakovanie: *niet, ach, nieto; dávno, dávno; tak rád bych, i rád bych;* ďalej sú to slovosledové inverzie: *duše svet, čistú stránku túto* a pod.

Pri konštatovaní o syntaktickom paralelizme sme neuviedli, ako hodnotíme túto báseň z hľadiska syntaktických konštrukcií. Formálne ide síce len o štyri „vety" (hoci v prvých dvoch slohách je po každom prvom trojverší bodkočiarka, teda mohla by tam byť aj bodka alebo čiarka). Myšlienka, resp. motív samoty, zabudnutia dominujú nad jazykovými výrazmi. Svedčia o tom veršové presahy (1. a 2. verš prvej a druhej slohy a takisto 5. a 6. verš prvej a druhej slohy; tretia sloha nemá tento presah). V prvej slohe: podraďovacie súvetie, ktoré je jednou syntaktickou, ale aj textovou jednotkou, potom bezspojkové zlučovacie súvetie, za ktorým po dvojbodke ide vysvetlenie, prečo predchádzajúca jar, leto v súčasnosti autora (spomienka naň) neuspokojuje, opäť vyjadrené bezspojkovo s vyjadrením prípustky. Sú to teda aspoň dve syntaktické a textové jednotky. V druhej slohe sú použité podobné syntaktické konštrukcie: podraďovanie s významom účelu (bezspojkové), osobitné spojenie viet (otázka a oznamovacia veta, čo hodnotíme ako dve syntaktické konštrukcie, aj v prvej slohe sú dve) a opäť po dvojbodke vysvetlenie príčiny „zvierania v hrudi" v bezspojkovom podraďovacom súvetí. Tretia sloha sa opäť vymyká tomuto paralelizmu. Spomínané významové vzťahy (prípustka, príčina, účel) nie sú formálne vyjadrené, čo sťažuje čitateľovi orientáciu, ale zároveň ho núti do hlbšieho precítenia textu.

Aj z hľadiska syntaktickej stavby sa ukazuje, že druhá sloha je citovejšia. Dokazuje to napr. spojenie otázky s konštatovaním pripájacím pro-

striedkom *a*. Tento prvok citovosti je aj v tretej slohe v použitej parentéze s výkričníkom, ako aj v bezprostrednom oslovení percipienta textu: *nuž odpustite.*

Kontrast výrazu je budovaný opačne: najprv je to v oblasti témy kladné (túžba, snaha; upokojujúce jazykové prostriedky: *vánok, zobkom, stránka)* a v opozícii záporné *(niet radosti).* To isté sa opakuje v druhej slohe (najprv plus a potom mínus hodnoty: *do pozlátky, blesknúť — slnka niet).* V tretej slohe sú vyjadrené iba mínusové hodnoty: *dourážali, vnútili mi, zbrudiť.* Proporcia týchto hodnôt (plus a mínus) je v prospech negatívnych hodnôt, i keď v poslednej slohe sa vyjadruje isté uspokojenie: *Je mi veľmi ľúto* . . . Estetický účinok textu vyplýva azda z rozloženia týchto prvkov: dva vrcholy tenzie a ukončenie detenziou, čo v prvých dvoch slohách dotvárajú aj apoziopézy. Zvýšená sila výrazu sa dosahuje v texte opakovaním motívu: chce písať hravým ťahom vánku, chce preodieť tmavé riadky do pozlátky atď. a spolu s tým aj opakovaním slov.

V interpretácii lyrickej básne P. O. Hviezdoslava sme sledovali obsah a formu vyjadrenia textu a naznačili ich dynamický vzťah.

Literatúra

Hviezdoslav v kritike a spomienkach. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1954. 669 s.

ORMIS, J. V.: Hviezdoslav podľa kopiárov Alexandra Kardossa. In: Hviezdoslav v kritike a spomienkach. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1954, s. 373—386.

Mária Šimková

O NOMINALIZÁCII VEDĽAJŠÍCH ČASOVÝCH VIET

1. Syntagma určitého slovesa (VF) vo funkcii predikátu a substantíva vo funkcii subjektu je základom každej dvojčlennej vety. Okrem slovesného predikátu možno za určitých okolností (vzhľadom na slovnodruhovú príslušnosť a lexikálnu charakteristiku, ale aj vzhľadom na štruktúru vety a sémantiku celého textu) všetky vetné členy vyjadriť vetne. Porovnanie vetného a slovného vyjadrenia istej informácie a ich transformácie pomáha zisťovať možnosti ekonomizácie prehovoru a odhaľovať sémantiku vzťahov medzi členmi syntagmy i celej vety. Skúmanie hĺbkovej štruktúry vety, ku ktorému takéto transformácie výrazne prispievajú, nie je samoúčelné a má svoje opodstatnenie v teoretickej i praktickej rovine.

Vo vzťahu k transformácii je nominalizácia čiastkovým problémom, hoci

zahŕňa celý komplex otázok, ktorých riešenie by posunulo vpred viaceré lingvistické výskumy.

Problematika nominalizačnej transformácie má vo svetovej lingvistike už značne dlhú tradíciu. V ostatnom čase sa jej venovala pozornosť najmä v sovietskej a poľskej jazykovede. V poľskej syntaxi (Grochowski a kol., 1984, s. 301—386) Z. Topolińska uvádza, že nominalizovanú konštrukciu netvorí len bezprostredný výsledok morfologickej derivácie, t. j. zodpovedajúce deverbatívum, ale celá menná skupina, ktorá vzniká nominalizáciou ako reflex danej predikatívnej štruktúry. Pritom rozoznáva syntaktickú nominalizáciu, ktorú od jednoduchej inkorporácie autorka odlišuje len možnosťou použitia zámenného operátora *to*, a morfologickú nominalizáciu, ktorá sa najčastejšie realizuje slovotvornými prostriedkami. Keďže uvažuje o štruktúre mennej skupiny, sústreďuje sa na analýzu výsledkov morfologickej nominalizácie a produktmi syntaktickej nominalizácie sa zaoberá iba do tej miery, do akej jej konfrontácia týchto dvoch procesov pomáha pri opise morfologickej nominalizácie (Grochowski a kol., 1984, s. 353—354). Francúzsky lingvista J. Dubois (1969) rozlišuje nominalizáciu infinitívnu a nominalizáciu substantívnu, o ktorej hovorí ako o afixálnej, pričom zdôrazňuje prekrývanie syntaktickej a slovotvornej roviny.

V československej jazykovede sa nominalizácii doteraz nevenovalo veľa pozornosti. Spomína sa síce vo viacerých prácach, ktoré sa zaoberajú mennými skupinami, dejovými substantívami a kondenzáciou, ale iba ako sprievodný jav. Do syntetického diela českých lingvistov Větné vzorce v češtině sa už dostalo aspoň základné rozdelenie nominalizácie ako nevetného, nominálneho spôsobu vyjadrenia na substantívnu a infinitívnu nominalizáciu. V súvislosti s kondenzáciou sa tu hovorí o tzv. čiastkovej nominalizácii (Daneš — Hlavsa a kol., 1981). Autori však nezachytávajú problematiku nominalizácie v celej jej šírke a sú si vedomí toho, že jednotlivé javy, ktoré sú s ňou spojené, neboli doteraz súborne spracované.

Otázky nominalizácie sa F. Daneš výraznejšie dotkol v poslednej práci o syntaxi spisovnej češtiny (1985, s. 15, 27, 83, 87, 93). Hovorí tu už aj o adjektivizačnej nominalizácii.

Ponímanie nominalizácie je skutočne široké, ako na to upozorňuje aj K. Buzássyová (1982, 1984), ale súčasnému stavu výskumu zodpovedá lepšie ako tradičná definícia, ktorú nachádzame v Slovníku jazykovedných termínov: „Nominalizačná transformácia je transformácia, pri ktorej sa slovesný tvar vo vete mení na menný“ (Horecký — Rácová, 1979, s. 103). O nominalizovaných podobách sa totiž dá hovoriť aj v súvislosti s neurčitými slovesnými tvarmi, ktoré transformáciou strácajú aktualizačné kategórie.

Transformácia, ktorou sa nominalizácia uskutočňuje, má svoje opod-

statnenie aj pri opačnom postupe, pri hľadaní „transformačného pozadia" alebo „transformačnej histórie" nominalizovaných konštrukcií, keď sa implicitne vyjadrené sémantické príznaky členov menných skupín vyjadria aj formálne.

Využitie transformačných vzťahov (chápaných ako špecifický druh paradigmatických systémových vzťahov) na vysvetlenie syntaktických javov vedie nielen k úplnejšiemu poznaniu jazyka, k zapĺňaniu niektorých medzier, s ktorými sa pri doterajších postupoch nie vždy možno spoľahlivo vyrovnať, ale zároveň umožňuje jasnejšie, jednoduchšie a systémovejšie vysvetlenie, ktoré by sa napokon mohlo využiť aj pri jazykovom vyučovaní v škole (Daneš, 1985, s. 93).

Je nevyhnutné, aby sa pri nominalizačnej transformácii brala do úvahy nielen formálna stránka (nemožno hovoriť len o syntaktickej transformácii, porov. Daneš, 1985, s. 87, príp. o syntaktickej a morfologickej nominalizácii, porov. Grochowski a kol., 1984, s. 353—354), ale v rámci bilaterálnosti syntagmy aj obsahová stránka, a to sémantika nominalizovaného VF, jeho najbližšieho okolia, celej vety, ba aj širšieho kontextu. Potrebu zladenia obidvoch hľadísk potvrdzuje to, že každý parciálny význam by sa mal vyjadriť istým gramatickým príznakom. Jestvovanie istého parciálneho významu (ktorý nemá priame formálne vyjadrenie vo flexii) ako gramatického prvku sa vždy prezradí istými gramatickými súvislosťami (Miko, 1962).

Pri opise zákonitostí pôsobiacich pri tvorení syntaktických štruktúr sa v súčasnosti zdôrazňujú princípy, ktoré sú viac spojené s komunikatívnou funkciou jazyka a s jeho sémantickou stránkou (Novotný, 1981). Aj 4. pracovné zasadanie lexikologicko-lexikografickej komisie pri MKS potvrdilo úsilie súčasnej svetovej lingvistiky postúpiť od predchádzajúceho, viac-menej formálneho ponímania jazyka k výskumu obsahu jazykových foriem, jazykových jednotiek, jazykových rovín a väzieb medzi nimi (Filipec, 1980).

Rozsiahle a podrobné preskúmanie problematiky nominalizačnej transformácie by v konečnom dôsledku bolo veľmi vhodným predpokladom na obsiahnutie viacerých problémov súčasnej slovenskej jazykovedy a v mnohých prípadoch by mohlo naznačiť aj možnosti ich riešenia. Bola by tu príležitosť teoreticky objasniť samotnú nominalizačnú transformáciu ako proces, zaujať stanovisko k nominácii v širšom zmysle, ako ju chápu sovietski bádatelia (vytváranie znakových jednotiek vôbec — slov, tvarov aj viet), a v užšom zmysle, v spojení s pomenovacími slovnými druhmi a v súlade s tým s používaním termínu nominalizácia ako transformácia vety (výpovede) do pomenovania, nominácie, ako to chápe napr. M. Dokulil a kol. (1980).

Široké možnosti poskytuje aj skúmanie nominalizovaných konštrukcií v súvislosti s ich príspevkom ku kondenzácii textu. Nominalizačná transformácia je v podstate gramatický spôsob upravovania stupňa zomknutosti vety alebo hustoty textu. Najdôležitejšie sú pritom zmeny na syntaktickej rovine (prebiehajú na úrovni vety a dochádza k zmene syntaktických, funkčných vzťahov medzi slovami), preto v tomto prípade môžeme hovoriť aj o syntaktickej kondenzácii textu. Pravda, len do tej miery, do akej skúmame vzťahy, na základe ktorých sa kondenzátor zapája do vety, a pokiaľ kondenzátor hodnotíme ako konštrukciu synonymnú s vetnou konštrukciou (Appelová, 1979, s. 6).

Kondenzáciu ako jav textovej výstavby môžeme dosiahnuť rozličnými prostriedkami. Pritom vždy pôjde o zhustenejšie, stručnejšie vyjadrenie informácie (pri posledných stupňoch kondenzácie už druhotnej informácie), ktorú možno vyjadriť aj širšie, opisnejšie. Dve informácie priradené asyndeticky sa môžu podávať oddelene rozličnými spôsobmi, čo predstavuje základné východisko na vytváranie jednotlivých stupňov kondenzácie.

Posledným, najvyšším stupňom kondenzácie je nominalizačná transformácia, pri ktorej A. Appelová (1979, s. 19—20) ako najvýraznejší kondenzátor uvádza lokál s predložkami *pri, po* a inštrumentál deverbatívneho substantíva vo funkcii príslovkového určenia. Práve spomínaný lokál má z hľadiska našej témy veľmi široké využitie, pretože prispieva nielen ku kondenzácii textu, ale často aj k pregnantnejšiemu vyjadreniu časových súvislostí.

Vzhľadom na zmeny, ktoré sa pri nominalizačnej transformácii realizujú na morfologickej a syntaktickej rovine, do popredia výrazne vystupuje sémantika. Už základná charakteristika nominalizácie (strata aktualizačných kategórií VF) predznačuje nijakú časovú fixáciu „udalosti" vyjadrenej nominalizovaným tvarom, teda značný sémantický posun v porovnaní s vyjadrením času určitým slovesom.

2. V štúdii sa pokúsime vysvetliť vzťah medzi temporálnou perspektívou vety a jej nominalizovaného pendantu, pričom sa sústredíme na explicitné vyjadrenie časových súvislostí vedľajšími vetami s významom času. Na porovnanie sme excerpovali aj vety, v ktorých bolo príslovkové určenie času vyjadrené deverbatívom; v obidvoch prípadoch sme po transformácii sledovali aj morfologické a syntaktické zmeny.

Vychádzame z definície časových (temporálnych) viet, ktorú podáva vysokoškolská učebnica syntaxe: „Príslovkové vety časové vyjadrujú príslovkové určenie času nadradenej vety. Vyjadrujú ho veľmi presne a diferencovane" (Oravec — Bajzíková, 1982).

Časový údaj v každej vete obligatórne nesie VF a spresňuje, diferencu-

je ho spojka, uvádzacia častica alebo vzťažné zámeno s príznakom času. Fakultatívne sa vyskytujú aj príslovky času. Vo vetách s nominalizovanou konštrukciou, ktoré sme získali transformáciou súvetia s vedľajšou vetou časovou, časový údaj ostáva len na nenominalizovanom VF, fixuje ho získané deverbatívum vo funkcii príslovkového určenia času, spresňované predložkami s príznakom času a v bezpredložkových pádoch sémantikou príslušného pádu (G, A, I). Aj tu sa fakultatívne realizujú príslovky času.

2.1. Základom zmien na morfologickej a syntaktickej rovine je zmena VF vo funkcii predikátu vedľajšej vety na substantívum vo funkcii príslovkového určenia. Ak je činiteľ deja v hlavnej a vedľajšej vete rovnaký, pôvodné VF sa môže zmeniť aj na neurčitý slovesný tvar vo funkcii príslovkového určenia (alebo doplnku). Jednoduché súvetie sa po tejto transformácii mení na vetu s kondenzátorom, zložené súvetie sa zjednodušuje a spresňujú sa i vzťahy medzi dejmi a ich činiteľmi. Súčasne sa menia tvary a vetnočlenská platnosť slov, ktoré tvorili syntagmy s pôvodným verbom. Výsledok zmeny je vždy ovplyvnený gramatickými vlastnosťami týchto slov, sémantikou vety i spôsobom vyjadrenia.

Najrozmanitejšie sa po transformácii „správa" pôvodný subjekt vedľajšej vety, čo priamo vyplýva zo všeobecnej rozmanitosti jeho formálneho vyjadrenia či nevyjadrenia a jeho vzťahov k slovesnému predikátu.

Ak je subjekt vedľajšej vety zamlčaný alebo pomenúva jedným slovom (menom) živého činiteľa deja, transformáciou sa zvyčajne mení na zhodný atribút:

Keď odišiel, suseda na mňa poškuľovala . . .
T: *Po jeho odchode suseda na mňa poškuľovala . . .*
Keď bol Mareš na inšpektoráte v okresnom meste, prekutal mu celú kanceláriu i izbu.
T: *Počas Marešovho pobývania na inšpektoráte v okresnom meste prekutal mu celú kanceláriu i izbu.*

Subjekt vedľajšej vety, ktorý označuje neživého činiteľa deja, alebo je vyjadrený viacerými slovami (napr. pomenovacie nominatívy), nepravou koordináciou či viacnásobne, sa mení na nezhodný atribút:

Keď búrka utíchla, Staník vošiel do správcovej izby . . .
T: *Po utíchnutí búrky Staník vošiel do správcovej izby . . .*
Keď vstúpila šora Anzula, domáci pán sa podvihol a podišiel proti nej galantne.
T: *Po vstúpení šory Anzuly domáci pán sa podvihol a podišiel proti nej galantne.*
Vlna nespokojnosti prebehla sálou, keď sa hodnotila činnosť a najmä výsledky výrobnomasovej komisie.

T: *Vlna nespokojnosti prebehla sálou pri hodnotení činnosti a najmä výsledkov výrobnomasovej komisie.*

V prípade, že subjekt je v obidvoch vetách rovnaký, vyjadrí sa namiesto zamlčaného subjektu pri zostávajúcom VF:

Keď fotograf takto zdravo zauvažoval, rád vydal snímky votrelcom.
T: *Po zdravom zauvažovaní (po zdravej úvahe) fotograf rád vydal snímky votrelcom.*

Ak bol subjekt vedľajšej vety vyjadrený aj v hlavnej vete vo forme objektu, zostáva po transformácii iba v pozícii objektu:

Keď sa natešený Jožko vráti, čaká ho otec s remeňom.
T: *Pri návrate čaká natešeného Jožka otec s remeňom.*

Keď subjekt vedľajšej vety nie je z hľadiska podávanej informácie podstatný, vo vete s nominalizovanou konštrukciou sa môže celkom vynechať:

Lebo keď som vyšiel z vlaku, bolo už bezvetrie.
T: *Lebo po vyjdení z vlaku bolo už bezvetrie.*

Objekty a okolnostné určenia, ktoré vo vedľajšej vete tvorili syntagmy so slovesným predikátom, sa po jeho transformácii stávajú nezhodnými prívlastkami utvoreného deverbatíva. Uchovávajú si pritom ten istý význam, ba často aj formu:

Keď uvidel časť obsahu, razom vrchnák kufríka vyvrátil a oči mu zaihrali.
T: *Po uvidení časti obsahu razom vrchnák kufríka vyvrátil a oči mu zaihrali.*
Keď vyšiel z horičky, dôkladne sa poobzeral . . .
T: *Po vyjdení z horičky sa dôkladne poobzeral . . .*

Načrtnuté zmeny sú úplne prirodzené, systémové a nespôsobujú žiadne problémy pri pochopení podávanej informácie, aj keď je niekedy transformácia „voľnejšia". Oprávnene môžeme hovoriť o istom vzťahu synonymie medzi pôvodnou vetou a jej transformátom. Naopak, ak by sme pri transformácii striktne dodržiavali pôvodné formálne vyjadrenie a rozloženie vetných členov, pôsobilo by to výrazne príznakovo až gramaticky nekorektne[1]:

Ako Pepko deti zazrel, pribehol dlhými krokmi.
(T): *Po Pepkovom zazretí detí pribehol tento dlhými krokmi.*
Ešte bola tma, keď sme sa ráno pohli z dediny smerom na Maguru.
(T): *Ešte bola tma pri našom rannom pohnutí sa z dediny smerom na Maguru.*

[1] (T): formálne vyjadrenie negramatickosti transformácie.

Možnosti aktuálneho členenia sú vo vete s nominalizovanou konštrukciou zvyčajne rovnaké ako vo východiskovom súvetí:

Júlia sa vydala prv, ako ho stihli povýšiť.
Prv, ako ho stihli povýšiť, Júlia sa vydala.
T: *Júlia sa vydala ešte pred jeho povýšením.*
T: *Ešte pred jeho povýšením sa Júlia vydala.*

2.2. Ako sme už uviedli, čas, v ktorom prebieha dej hlavnej a vedľajšej (časovej) vety, sa spresňuje predovšetkým na gramatickej kategórii slovesného času a vidu, ale aj pomocou časových spojok. Po nominalizačnej transformácii funkciu týchto spojok preberajú predložky s príznakom času. Pri skúmaní dynamických časových určení dochádzame k poznaniu, že ich formálne vyjadrenie spojkou v prípade podraďovacieho súvetia dáva možnosť využiť pri nominalizácii viaceré predložky, a to aj vtedy, keď sa spojky naviac spresňujú časovým alebo odkazovacím výrazom.

Najvšeobecnejšia spojka *keď*, ktorá vyjadruje všetky časové určenia, predovšetkým súčasnosť a predčasnosť, navádza k takémuto záveru už svojou charakteristikou. Po transformácii stoja namiesto nej najčastejšie predložky *po* (s L, časová následnosť) a *pri* (s L, časová súčasnosť). Ich význam spojka *keď* v sebe kumuluje a neraz je problematické rozhodnúť, ktorý príznak práve vyjadruje:

Keď chytil obálku do rúk, videl, že je od brata . . .
T^1: *Po chytení obálky do rúk videl, že je od brata . . .*
T^2: *Pri chytení obálky do rúk videl, že je od brata . . .*

Časovú súčasnosť vyjadrujú aj predložky *cez, za, počas,* ktorých príznaky sa ďalej diferencujú pádmi: predložka *cez* sa spája s A, predložka *za* s G, A aj I (vtedy vyjadruje časovú postupnosť), predložka *počas* s G:

Keď som slúžil prezenčnú službu, mali sme na izbe taký zvyk . . .
T^1: *Počas prezenčnej služby sme mali na izbe taký zvyk . . .*
T^2: *Cez prezenčnú službu sme mali na izbe taký zvyk . . .*

(V tomto prípade, ale aj v ďalších, dochádza až k redukcii hĺbkového predikátu, najmä keď jeho obsah je redundantný a vystihuje ho sama predložka).

Spojka *keď* umožňuje po transformácii vedľajšej časovej vety presnejšie vyjadriť čas aj predložkou *na* (s L, súčasnosť), ba aj predložkami statického časového príznaku *do* (s G, konečný bod), *pred* (s I, časová predčasnosť):

Keď utekal širym poľom, žiadal si, aby bol čím skorej v meste . . .
T: *Na (pri, za, počas) úteku* (pri, za, počas behu) *širym poľom si žiadal, aby bol čím skorej v meste . . .*
Ale práve vtedy, keď Grigorij skákal z násypu, približoval sa odspodku vlak.
T^1: *Ale práve pri Grigorijovom skákaní z násypu sa odspodku približoval vlak.*
T^2: *Ale práve počas (za) Grigorijovho skákania z násypu sa odspodku približoval vlak.*
T^3: *Ale práve pred Grigorijovým skákaním z násypu sa odspodku približoval vlak.*

Podobná situácia je aj pri ďalších spojkách. Spojky *len, len čo,* ktoré vyjadrujú tesnú následnosť, umožňujú pri transformácii využiť predložky *pri, po, na:*

Len dvere odchýlim, už dvíha ruku.
T^1: *Po odchýlení dverí už dvíha ruku.*
T^2: *Pri odchýlení dverí už dvíha ruku.*
T^3: *Na odchýlenie dverí už dvíha ruku.*

Pri transformácii vedľajších časových viet uvedených spojkou *ako* (vyjadruje súčasné trvanie oboch dejov) sa realizujú predložky *okolo, pred,* ale aj predložky *po* a *od.*

Ako sa blížili Vianoce, klebety utíchali.
T^1: *Pred blížiacimi sa Vianocami klebety utíchali.*
T^2: *Okolo Vianoc klebety utíchali.*
Uplynulo niečo vyše týždňa, ako prišiel nový učiteľ.
T^1: *Od príchodu nového učiteľa uplynulo niečo vyše týždňa.*
T^2: *Uplynulo niečo vyše týždňa po príchode nového učiteľa.*

Uplatňuje sa tu predložka *pri,* ktorá je spojke *ako* sémanticky najbližšia:

Hneď ako zbadal poštára, spomenul si na brata . . .
T: *Pri zbadaní poštára si hneď spomenul na brata . . .*

Časové vety uvedené spojkou *kým* vyjadrujúcou okolnosť, počas ktorej alebo po ktorú trvá dej nadradenej vety, môžeme transformovať s využitím predložiek *do* a *po:*

Kým by postavili nové, drevo zhnije.
T^1: *Do postavenia nových drevo zhnije.*
T^2: *Po postavenie nových drevo zhnije.*

V mnohých prípadoch jednoznačnú transformáciu napomáha vid VF, ktorý je dôležitým ukazovateľom časových vzťahov medzi nadradenou

a podradenou vetou. Dokonavý vid bez použitia príslušného časového alebo odkazovacieho výrazu vylučuje predčasnosť deja.

V súvislosti s kategóriou vidu môžeme vyčleniť štyri základné skupiny: 1. v obidvoch vetách sú dokonavé slovesá, 2. v obidvoch vetách sú nedokonavé slovesá, 3. dokonavé sloveso je iba v nadradenej vete, 4. dokonavé sloveso je iba v podradenej vete.

Môžeme konštatovať, že najväčšia variabilita vo využití časových predložiek je, prirodzene, pri najvšeobecnejšej spojke *keď* a v prípadoch, keď transformované sloveso je nedokonavé (ešte výraznejšie vtedy, ak sú nedokonavé obidve slovesá). Dokonavý vid slovesa tieto možnosti obmedzuje, a to predovšetkým pri slovesách, ktoré sa stali dokonavými prefixáciou.

3. Z rozboru dokladového materiálu nám vyplynulo, že vedľajšie časové vety síce vyjadrujú príslovkové určenie času nadradenej vety, ale pomerne všeobecne v porovnaní s deverbatívom vo funkcii príslovkového určenia času. Svoj význam tu má nielen strata aktualizačných kategórií slovesa po jeho nominalizácii na deverbatívum, ale aj sémantika časových spojok a predložiek. Kým pri časových spojkách prevláda homonymia, časové predložky sú bohatšie na synonymiu.

Rozdielnosť v presnosti časového určenia spojkami alebo predložkami, teda vedľajšou vetou časovou alebo nominalizovanou konštrukciou, odráža aj ich štylistické využitie: súvetia sú častejšie v textoch umeleckého štýlu, nominalizované konštrukcie sa viac uplatňujú v odborných textoch.

Predkladaná práca je len malým príspevkom k otázke nominalizácie, ale ukazuje sa, že ďalší výskum by sa mal uberať práve naznačeným smerom. Komplexné spracovanie problematiky nominalizačnej transformácie predpokladá hĺbkový rozbor všetkých jazykových javov, ktoré s ňou súvisia.

Literatúra

APPELOVÁ, A.: Syntaktická kondenzácia v texte. Autoreferát na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filozofických vied. Bratislava 1979. 23 s.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií transformácie a parafrázy). Jazykovedný časopis, 35, 1984 s. 121—133.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 21—35.

DANEŠ, F.: Věta a text. Praha, Academia 1985. 236 s.

DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981, s. 156—157.

DOKULIL, M. a kol. (rec.): Významné sovětské dílo o teorii pojmenování (1), (2). Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 228—235.

DUBOIS, J.: Grammaire structurale du français: la phrase et les transformations. Paríž, Larousse 1969, s. 53—161.

FILIPEC, J.: Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a onomaziologie při konstrukci dílčích systémů v slovní zasobě. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 17—25.

GROCHOWSKI, M. — KAROLAK, S. — TOPOLIŃSKA, Z.: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1984. 396 s.

HORECKÝ, J. — RÁCOVÁ, A.: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, s. 103.
MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 14.
NOVOTNÝ, J.: Význam valencie pri tvorení viet. I. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 27, 1980/1981, s. 9—11.
ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982, s. 195.

Tatiana Laliková

O STARŠEJ SLOVENSKEJ PRÍBUZENSKEJ TERMINOLÓGII

Názvy členov rodiny a širšieho príbuzenstva tvoria pomerne rozsiahlu, historicky i spoločensky podmienenú skupinu pomenovaní, ktorou sa označujú pokrvné i nepokrvné príbuzenské vzťahy. Príbuzenská terminológia zachytáva i odráža zmeny v spoločenských vzťahoch a súčasne poskytuje dôkazy o starobylosti jazyka. Väčšina termínov, ktoré dnes používame na označenie príbuzenských vzťahov, má svoj pôvod už v praslovančine. Ďalší vývin príbuzenskej terminológie, t. j. zjednodušovanie alebo rozširovanie a presnejšie rozlišovanie istých rodinných vzťahov možno pozorovať a doložiť sledovaním vývinových tendencií v predkodifikačnej slovenčine a ďalej v porovnaní s ďalšími slovanskými jazykmi, kde možno nájsť osobitný vývin podmienený viacerými faktormi.

Skúmaním názvov členov rodiny a širšieho príbuzenstva v našej lingvistickej literatúre sa najviac zaoberali dialektológovia (Vážny, 1924; Habovštiak, 1984) a z hľadiska vhodnosti používania termínov v spisovnom jazyku J. Horecký (1956), M. Majtán (1971). Významotvornými činiteľmi príbuzenských názvov a ich základnými vývinovými zmenami sa zaoberala K. Habovštiaková (1984).

Pomenovania rodinných vzťahov delíme na nomina consaguinitatis a nomina affinitatis (porov. Bernolák, 1964, s. 520). V druhej skupine pomenovaní, ktoré predstavujú nepriame príbuzenské vzťahy, vzniknuté na základe vydaja a ženby, sa budeme zaoberať sémantickým vývinom lexém *švagor, švagrina, šura, dever, faš, svokor, svokra, tesť, testina* v slovenčine od najstarších čias podnes.[1]

1. Najrozšírenejšími a pojmovo najširšími termínmi na označenie prí-

[1] Dokladový materiál a skratky prameňov sú z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka. Skratky prameňov: *AS* = Alvarus, E.: Syllabus vocabulorum. Košice, J. H. Frauenheim 1728. 113 s. *BN* = Bajza, J. I.: Kresťánského katolického náboženstwa ... I—V. Trnava, W. Gelinek 1789—1796; 710, 178, 524, 770, 797 s. *KoB* =

buzenského vzťahu sú lexémy *švagor* a *švagriná*. Tieto termíny aj v súčasnej spisovnej slovenčine pomenúvajú viacero vzťahov nepokrvného príbuzenského pomeru. Ide tu o vzťahy, ktoré vznikli medzi manželmi, ich súrodencami a ich manželskými partnermi. V súčasnom jazyku sa lexémou *švagor* pomenúva manželov alebo manželkin brat a aj muž manželovej alebo manželkinej sestry. V historickom materiáli lexéma *švagor* (s variantmi *švagor, švager, švagr)* pomenúva všetky vzťahy tak ako v súčasnom spisovnom jazyku. Uvedieme doklady lexému *švagor* vo význame.

1.1. „manželov brat"

... (ja, Dorota) tento poradek ucinit chczem, summi zlatich sto osemdesat, za ktere sem pana meho (manžela) Bognyacs Pala, nebolisto pana *swagra* Bognyacs Janosa zeme w zaloze sucze wimenila DVOREC 1712; levir: mánžela bratr, *sswager* KS 1763;

1.2. „manželkin brat"

... poslaly sme boly nassu diewku do Trenčzina a tam odtud poslal my mug *sswager,* brat mey ženy, od teg diewky dwa klobučzky TRENČÍN 1610; Jančo Hanula w nekterey sui misery postavenj a obklyčeny ze swey wuskosty prodal ctwrt a pustil Cabanowy z dowolenym y swych panow *sswagrow,* swej malzenky y swich dytek SLIAČE 1619;

1.3. „manželovej alebo manželkinej sestry muž"

... oni znamenawsse, že toho domu nemohu skrze swu chudobu obdržeti, przegicz ho radsse *sswagru* swemu Girzikowi Wladarzowi, ktery gich wlastni sestru Marussi rzadnie manželsky poyall ŽK 1479; ... czo se dotycze puol druheho kwentina podle Hrczkowskeg zeme on, Ballaz, y z manzelkow swogow z Dorow, dobrowolne, yako w testamente legowane byly, od Jakuba Korody, totiz *sswagra* sweho a manzelky geho Zasky, sestry zwrchu gmenowaneg Dorothy P. ĽUPČA 1571; Jan Kruzzycz bol mne dobrym *ssvagrem,* ponevazz gey (!) pany bola vlasna sestra meg pominuley manzzelcze TREBOSTOV 1580; ... mug *sswager,* kteri wlastnu mogu sestru mel, moge wsseczko patrimonium na credit wzal PREŠOV 1666; ... geho (pustovníka) wlastni *sswager* a sestry swé manžel umjnil sobe geho prozraziti VP 1764.

V historickom materiáli sú tieto príbuzenské vzťahy doložené aj deminutívnou formou *švagrík, švagríček:*

= Komenský, J. A.: Ianua lingvae latinae reserata aurea sive seminarium linguae latinae et scientiarum omnium. Levoča, L. Brewer 1649. (Slovenský preklad F. Bulovský z r. 1666.) 503 s. *KS* = Syllabus dictionarij latino-slavonicus (Kamaldulský slovník), 1763. 948 s. *MS* = Mokoš, D.: Sermones pro festo B. Virginis Mariae Immaculatae. 1749. 142 s.; Sermones panegyrico-morales. 1758. 566 s. *PD* = Procopius, J.: Dictionarium slavico-latinum 18. stor. 505 s.; Vocabularium latino-slavonicum 18. stor. 207 s. *PV* = Piesne a verše pre múdrych a bláznov. Red. J. Minárik, Bratislava, Tatran 1969. 616 s. *SC* = Kratičky spis o cyrkwy. 17. stor. 100 s. *VP* = Vitae patrum aneb Žiwoti Otcu, Lechnica 1764. 2914 s. *ŽK* = Žilinská kniha: Protocollum civitatis Ziliniensis (Solnensis) 1403—1519 (slovenské zápisy sú od r. 1451). V transkribovanej podobe vydal V. Chaloupecký: Kniha Žilinská. Bratislava, Učená společnost Šafaříkova 1934. 151 s.

... pan Lehockj Marton mluwil Paczon Gyorgyowi widawsse kona, *sswagriczku,* ak zdechne, nech tweg polowicza sskodi bude LEHÔTKA 1671; Fodor, múj milý *švagrík,* jaký ti ona (Fodorova sestra) ma jazyk PV 1651—81; affinis, dem: *sswagrjček* PD 18. stor.

Rovnaká významová stavba slova *švagor* je aj v Bernolákovom Slovári (s. 3241) a v takých istých významoch sa lexéma *švagor* používa aj v slovenských nárečiach.

Lexéma *švagriná* pomenúva manželovu alebo manželkinu sestru a súčasne manželku manželovho alebo manželkinho brata. Doklady z historického materiálu na lexému *švagriná* (s variantmi *švagriná, švagerná, švagrová, švagoriná, švageriná, švagerina*):

... zdravij, štestij, mnoho dobreho pregeme pane schvagre, spolu s *schvegerinu* na dlúhe czasy B. BYSTRICA 1598; ... nepochibugice, že wy, gaksto bratr společne y paný *swagerinow* by ste lasku neprokazowaly KLÁŠTOR p. ZNIEVOM 1605; Elias Caban naproti Lyžbethe, sweg *swegeriny,* manželky bratra sweho P. ĽUPČA 1619; ... takowato suma sirote, to gest *sswagrineg,* gakssto malželčineg mladsseg sestre prinaleží ŽILINA 1710; ... prwný cuzý hrích mala Hérodias cuzoložnice a sice *švagerná* Heródesa, ponewádž brátra geho manželka bila BN 1790.

O používaní termínu *švagriná* v týchto významoch nepriamo svedčí aj doklad z Komenského diela Ianua linguae latinae aurea reserata preklad z roku 1666: *ostatnj pribuznj se titulem s s w a g r o u cta: mužov brat mužowu sestru a sestrin muž bratowu ženu zowe.*

Deminutívna forma termínu *švagriná* je v historickom materiáli doložená len raz: affinis, femina dem: *sswagrinka* PD 18. st.

Lexémy *švagor, švagriná* sa vyskytujú len v západoslovanskej jazykovej skupine, kam sa dostali prevzatím z nemčiny (porov. Šaur, 1975; Trubačov, 1959, s. 141) a nahradili pôvodné slovanské názvy. Vo východoslovanskej jazykovej skupine je každý príbuzenský vzťah pomenovaný samostatnou lexémou. Napríklad v ruštine sú tieto vzťahy a ich pomenovania: manželov brat — *dever,* manželkin brat — *šurin,* manžel mužovej sestry — *zjať,* manžel ženinej sestry — *svojak;* manželova sestra — *zolóvka,* manželkina sestra — *svojáčenica,* manželka mužovho (ženinho) brata — *nevéstka* (porov. Laliková, 1986, s. 22). V južnoslovanskej jazykovej skupine sa v niektorých oblastiach termíny *švagor, švagriná* používajú (porov. Skok, 1973), ale vo väčšine jazykov je tak, ako vo východoslovanskej skupine každý príbuzenský vzťah označený samostatným termínom.

2. V historickom materiáli máme zachovaný termín *šura,* používaný v starej slovenčine na označenie manželkinho brata:

... przistupil przed nassu plnu radu Mathuss Wayczar z gedneg strani a Gabro z druheg strani a Gabro zalowal gest tiemto obiczagem na Mathussie Wayczarze: mily panj, zalugi na Mathussie Wayczarzie, jakoz wasseg milosti tayno neny, kterak muog *ssurze* Jaksso vmrzel a Wayczar poyal gest geho zenu a tu statki ostali, kterez on miel, proto mily pani, rad bych se ia dowiedel, kde su ti statky, a kde su ostali, kterez muog *ssurze* Jaksso miel ŽK 1477.

Táto lexéma nie je doložená zo staršej slovenčiny po 15. stor., nie je ani v Bernolákovom Slovári a nenachádza sa ani v slovenských nárečiach, ani v súčasnom spisovnom jazyku.

Lexéma *šura* je starobylá, pôvodom indoeurópska (porov. Trubačov, 1959, s. 139). V západoslovanskej jazykovej skupine pôvodne existovala, ale bola postupne nahradená prevzatým termínom *švagor*. Vo východoslovanskej a južnoslovanskej jazykovej skupine sa lexéma *šura, šurin, šurjak* používa ako príbuzenský termín aj v súčasnosti.

3. Ďalší termín používaný v starej slovenčine na označenie príbuzenského vzťahu predstavuje lexéma *faš,* ktorej význam je „manžel ženinej sestry". Aj tento termín je doložený len zo Žilinskej knihy:

... swrchupsany Petr Polak, ffoyt nass, przed nassy plnu radu przystupil z gedney strany z Orssulu, malzenku swu, a z druheg strany Matieg Cowacz, *fass* geho, z Barboru, malzenku swu, Barbora wiznala, ze gest Petr Polak, sswagr gey z Orssulu, gey sestru, dal dum ŽK 1467.

Ani lexéma *faš* nie je doložená zo staršej slovenčiny po 15. stor., nie je zaznamenaná ani v Bernolákovom Slovári a nenachádza sa ani v súčasnom spisovnom jazyku, ani v nárečiach. Ide o slovo tureckého pôvodu (porov. Nemec — Michálek, 1982), ktoré sa dostalo len do niektorých slovanských jazykov. V západoslovanskej jazykovej skupine je doložená len v starej slovenčine (v starej češtine v tvare *pašan*). Vo východoslovanskej jazykovej skupine sa lexéma nenachádza. V južnoslovanskej skupine sú známe a používané jej tvary *paša, pasanec, pašenog* a *badženak*. Doloženosť tejto lexémy v historickom materiáli je veľmi malá a jej väčšiu životnosť nemožno predpokladať ani v predkodifikačnej slovenčine, čo je podporené aj úplnou absenciou v slovenských nárečiach. Keďže lexéma *faš* má svoje korene v tureckom jazyku, jej výskyt a používanie sa skôr predpokladá a potvrdzuje v jazykoch na Balkáne.

4. V historickom materiáli je zachytená aj lexéma *dever,* ktorej významová stavba je v porovnaní so súčasným spisovným jazykom širšia. Základný význam lexémy *dever* je „manželov brat, švagor". Tento význam je aj v súčasnom jazyku a považuje sa za zastaraný. V Bernolákovom Slovári sa tento význam nenachádza. V historickom materiáli máme na tento význam najviac dokladov:

... pany Margetha, manzelka niekdy vrozeneho Jana Nedeczkeho, prosila gest pana Erazyma Nedeczkeho, *dewere* sweho, zeby gey pogiczyl zlateho pul ssesta myncze BUDATÍN 1541; ... stala se czara wyniczna mezy dwema bratry wlastnimy, to gest Gyurczek Martyn wyczaral swemu bratrowy Gyurczek Gyurowy wyniczu, Gyurczek Martynowa manzelka gmenem Anka swu wyniczu wlasnu otnyu swemu *gyewerowy,* to gest Gyurczek Gyurowy, na írek zaczarala ČAJKOV 1690; Anna Vanczel, providi Joann Korbel concors, zeme, ktere spolu s *dewerom* sjewala (páni) zaujali TURČIANSKY PETER 1742.

Druhý príbuzenský vzťah, ktorý sa označoval výrazom *dever,* bol vzťah z hľadiska manželkinho otca k manželovi, bol to teda „ženin otec, tesť". Tento význam sa nezachoval ani v súčasnom spisovnom jazyku, ani v nárečiach, nachádzame ho len v Bernolákovom Slovári vo forme odkazu *ďewer v. sweker* (s. 375, 3250). Doklady na tento význam z historického materiálu:

Mogžiss, když pasol stado *dewera* sweho na poli, widel na hore aneb na wrchu Horeb, že ker hory a nezhory MS 1758; socer: der Frauen Vater: *dewer* AS 1728; ... oplakawali neposlussnost swogu zatowa Lota patriarchy, když wideli ohniwy priwal z nebe prssati a na hlawy swe padati, rozpamatowali se oni, gak laskawe, gak po pratelsky od sweho *dewera* napominani bili.

Tretí význam lexémy *dever* „otec mužovho alebo ženinho otca, pratesť alebo prasvokor" nie je zachovaný ani v spisovnom jazyku, ani v nárečiach a nenachádza sa ani v Bernolákovom Slovári. V historickom materiáli máme tento význam doložený len v Kamaldulskom slovníku z r. 1763 *(prosocer: mužoweho, aneb ženineho otca otec, d e w e r).*

Významovú stavbu lexémy *dever* v predspisovnom období slovenčiny možno predstaviť takto: a) manželov brat, švagor; b) manželkin otec, tesť; c) otec manželovho alebo manželkinho otca, prasvokor alebo pratesť.

V súčasnom spisovnom jazyku a v nárečiach (porov. Vážný, 1924, s. 192) sa zachoval len prvý význam — manželov brat, švagor. V Bernolákovom Slovári je zaznamenaný len druhý význam, a to v rozšírenej forme — mužov alebo ženin otec a ďalší význam — svat, tesť a svokor medzi sebou a vo vzťahu jedného z nich k manželke druhého (s. 375, 3250).

Lexéma *dever* je starobylá, má celoslovanský charakter a vyskytovala sa už v praslovančine a staroslovienčine. Z hľadiska jej významovej stavby sú medzi jednotlivými skupinami jazykov určité rozdiely. Vo východoslovanských jazykoch má lexéma *dever* význam „manželov brat". V južnoslovanských jazykoch má okrem základného významu „manželov brat" i významy „sestrin muž, brat manželky a družba na svadbe". V západoslovanskej skupine má popri základnom význame „manželov brat" i významy „otec manžela alebo manželky a otec manželovho alebo

manželkinho otca". V dnešnom spisovnom jazyku sa dostala lexéma *dever* celkom na okraj slovnej zásoby, a to so zúžením pôvodného rozsahu pomenovaní rodinných vzťahov na pomenovanie jedného vzťahu.

Ďalšie príbuzenské vzťahy, ktorých názvy patria medzi nomina affinitatis, sú vzťahy medzi manželom a manželkinými rodičmi a manželkou a manželovými rodičmi. V spisovnom jazyku sú presne určené termíny pre mužových a ženiných rodičov. Manželov otec vo vzťahu k manželke je svokor, manželova matka vo vzťahu k manželke je svokra. Manželkin otec vo vzťahu k manželovi je tesť, manželkina matka vo vzťahu k manželovi je testiná (porov. Jazyková poradňa III, 1964, s. 61—62). V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) IV (1964, s. 519) sa v hesle *testiná* uvádza s kvalifikátorom *zried.* aj význam „manželova matka".

5. V dokladoch z historického materiálu má lexéma *svokor* (s variantom *svoker, svekor)* význam „manželov aj manželkin otec". Doklad na význam „manželov otec":

... wye-li swedek, že domina instans tak zalohy nadobiwala, obzwlasstne od pana Isstwana, *swokra* sweho V. JASENO 1687; Ruth wissla na role *sswokra* sweho MS 1749.

Doklady na význam „manželkin otec":

Kdo dceru widal, *swoker* gest KoB 1666; Dyuro Ruszko pred nami zeznal, že pri swem *swokrowi* pre geho a geho domacych zlobywost strwawati nemohl PONIKY 1798; socer: *swekor* PD 18. st.

Lexémy *svokra* (s variantom *svekra), svokruša (svekruša), svokrová* majú v historickom materiáli rovnako význam „manželova i manželkina matka".

Doklady na význam „manželova matka":

... Ancze, niekdy pozustala Berecze Sselera manželka, gyma swey *swokry* Katrene s teho statku daty fl. 8 d. 50 P. ĽUPČA 1578; ... strani opustosseni toho domu (svedkyňa) wge, že welmy opustateni bil a že slichala z ust pany *swokroweg,* že yak neda na ten dom penyazy, z gedneho koncza že budu platit V. JASENO 1687; ... prissel sem, abych rozdelil newestu proti *sswegrussi* gegi VP 1764.

Doklady na význam „manželkin otec":

... Urssula Dworska z Lubele, *swokrw* Girika Kolare, kupila za swoge wlastne penize geden quentyn zeme P. ĽUPČA 1587; ... ponewadž Mattheg Petrak a Michal Trbačz do domu Girjka Považanca ze zbrogi ssly, geho bez pričinj

vbilj a geho *swokrw* rozkrwawilj, mimo pokuti nalozeno gest, aby ze dwema osobami zemanskymi a ssestmy messtanmy do domu gmenowaneho Považance ssly a tam od neho, *swokrwy* a manželky geho odprosyli RUŽOMBEROK 1598; Petr mage *swegrussi,* manželku take mel SC 17. st.

Tvar *svokrv* (so slabičným *r*), ktorý je v historickom materiáli doložený ešte zo 16. stor., je zaujímavým dôkazom kontinuitného vývinu súčasnej slovenskej podoby *svokra* z praslovanskej a staroslovienskej lexémy *svekry*. Lexéma *svekry* patrila v staroslovienčine k málo produktívnemu samohláskovému *u*- kmeňu [ako *crky* (cirkev), *mrky* (mrkva) a pod], pri ktorom bolo striedanie tvaru nominatívu na *-y* s tvarmi ostatných pádov na *-ъv (svekrъve, svekrъvi, svekrъv, svekrъve, svekrъvьjo).* Tvar *svokrv* v nominatíve vznikol spätne z tvarov nepriamych pádov.

V Bernolákovom Slovári (s. 3250) má lexéma *svokor* význam „manželov aj manželkin otec" a lexéma *svokra* „manželova aj manželkina matka". V rovnakom význame ako v starej slovenčine sa lexémy *svokor* a *svokra* používajú aj v slovenských nárečiach (porov. Vážný, 1924, s. 190).

Lexémy *svokor* a *svokra* sú starobylé slová, ktoré sú doložené už v praslovančine a staroslovienčine. Vo východoslovanských a južnoslovanských jazykoch sa lexémou *svokor* označuje manželov otec a lexémou *svokra* manželova matka. V západoslovanskej jazykovej skupine má lexéma *svokor* význam „manželov alebo manželkin otec" a lexéma *svokra* význam „manželova alebo manželkina matka". V starej češtine tiež existovali termíny *svekr, svekra* s rovnakým významom ako v slovenčine. V súčasnej spisovnej češtine boli tieto termíny nahradené lexémami *tchán, tchýně* pre rodičov oboch manželov.

6. Ďalšie termíny, používané na označovanie rodičov manželov sú lexémy *tesť* a *testiná*. V súčasnom spisovnom jazyku sa termínom *tesť* pomenúva manželkin otec a termínom *testiná* manželkina matka, zriedkavo aj manželova matka (porov. SSJ IV, 1964). V slovenských nárečiach sa tieto termíny používajú na označenie rodičov oboch manželov. V Bernolákovom Slovári (s. 3304) sa termín *tesť* vykladá synonymom *svokor* a termín *testiná* synonymom *svokra.*

V historickom materiáli je termín *tesť* použitý v dvoch významoch. Význam lexémy *tesť* „manželov otec" je doložený len raz: *gedneho dne newesta Iana Talagry gedenia prinesla swemu t e s t o w y* LIPTOV 1749. Lepšie je doložený význam lexémy *tesť* „manželkin otec":

Mikulass Wrana od sweho *testa* častokrad slychal zbranuwanj RUŽOMBEROK 1958; ... Turčzan kupil od sweho *testa* Micža gednu kopanicu OČOVÁ 1673; ... nebossticžky Ujheli, *test* pana Ivanka Mikłose, dal do hospodarstwa zatowy swemu woz DRAŽKOVCE 1726.

Lexéma *testiná* (s variantom *testica*) je v historickom materiáli doložená len vo význame „manželkina matka“:

Guro Blaho gruntownikow wyplatil wedle porukomstwy nebossticzkeg Babussy Demkowych, sweg *testici* TURANY 1634; Ianko Batiss penize sicze pozical, nie wssak na doloženeho Iohannesa Paczek, ale na geho *testiczu* DIVIAKY 1736; ... (muž) za swedkou wiznáwa pana Dedinsky Andrassa a geho *testinu*, totissto Probirowu L. MIKULÁŠ 1764.

Zaujímavý je tvar *tesťa (tsťa)*, ktorý máme doložený len zo Žilinskej knihy:

... my fuoyt Mikuss Massar y rada miesta Ziliny znamo czinime tiemto pismem, kterak przistupil przed nassu plnu radu Mathuss Wayczar z gedneg strani a Gabro swu *cztu* Tysspierku z druheg strany ŽK 1477.

Tvar *tesťa* vznikol z praslovanského tvaru **tьstja*, keď sa na základe zániku a palatalizácie jerov utvoril tvor *tstja*, ktorý po asibilácii mohol mať tvar zachytený v Žilinskej knihe — *czta*. Z neho na základe analógie s tvarom *tesť* vznikol tvar *tesťa*. Tento tvar sa v súčasnom spisovnom jazyku nevyskytuje, ale je známy v slovenských nárečiach (porov. Vážný, 1924, s. 191).

Lexémy *tesť, testiná* sú rovnako ako *svokor, svokra* starobylé slová majúce kontinuitný vývin od praslovančiny cez staroslovienčinu až do všetkých súčasných slovanských jazykov. Vo východoslovanskej a južnoslovanskej jazykovej skupine sa termíny *tesť, testiná* používajú na pomenovanie manželkinho otca a matky. V západoslovanskej jazykovej skupine sa v poľštine tieto termíny používajú pre rodičov oboch manželov, v češtine boli tieto termíny nahradené lexémami *tchán, tchýne*, ktoré tiež pomenúvajú rodičov oboch manželov. V slovenčine, ako ukazujú doklady z predkodifikačného obdobia a ako to potvrdzuje i Bernolákov Slovár a situácia v nárečiach, sa termíny *tesť* a *testiná* spočiatku používali tiež pre rodičov oboch manželov. Až v neskoršom období sa presnejšie vymedzil význam týchto lexém.

Skupina lexém, ktorá pomenúva nepokrvné príbuzenské vzťahy, má v západoslovanskej jazykovej skupine iný sémantický vývin než vo východoslovanskej a južnoslovanskej jazykovej skupine, čo bolo podmienené viacerými jazykovými i mimojazykovými faktormi a rozdielnym spoločenským vývinom. Vcelku možno povedať, že vývin lexém, ktoré pomenúvajú nepokrvné príbuzenské vzťahy, je vo východoslovanskej a južnoslovanskej jazykovej skupine veľmi podobný. V obidvoch jazykových skupinách sa napr. pre vzťahy medzi manželmi a ich súrodencami vytvorili

a stále sa používajú osobitné pomenovania pre každý tento vzťah (v ruštine *dever, šurin, zjať, svojak; zolovka, svojačenica, nevestka).* Vplyv neslovanských jazykov na príbuzenskú terminológiu jazykov na Balkáne je zrejmý napr. pri termínoch *paša, pašanec, pasenog, badženak,* odvodených z tureckého termínu.

V západoslovanskej jazykovej skupine vo vývine vybraných príbuzenských termínov vidieť smerovanie k širšiemu sémantickému obsahu jednotlivých lexém *(švagor, švagriná),* spresňovaniu sémantického obsahu termínov *(svokor, tesť)* a postupnému zastarávaniu a zaniknutiu termínov *(feš, dever, tesťa, šura).* Z neslovanských jazykov je v západoslovanskej jazykovej skupine výrazne badateľný vplyv nemčiny (staré prevzatie termínov *švagor, švagriná*). Termíny prevzaté z iných jazykov *(faš)* nemali v západoslovanských jazykoch dlhú životnosť a nachádzali sa len na okraji slovnej zásoby.

Literatúra

BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenskí Česko-Latinsko-Ňemecko-Uherskí seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum. Budae 1825-1827. 6 zv.

Gramatické dielo Antona Bernoláka. Red. J. Pavelek. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 552 s.

HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 4. Bratislava, Veda 1984.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Názvy členov rodiny a príbuzenstva v slovenčine. Jazykovedné štúdie. 13. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1977, s. 109—177.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 146.

Jazyková poradňa. Zv. 3. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964, s. 61—62.

LALIKOVÁ, T.: Významová stavba slova *nevesta* v staršej slovenčine. Slovenská reč, *51,* 1986, s. 219—226.

MAJTÁN, M.: O slovenskej príbuzenskej terminológii. Kultúra slova, *5,* 1971, s. 279—281.

NEMEC, I. — MICHÁLEK, E.: Žilinská kniha jako pramen slovenské a české historické lexikografie. Jazykovedné štúdie. 17. Bratislava, Veda 1982, s. 5—14.

SKOK, P.: Etimologijskij rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, Jugoslovenska akademija znamosti i umjetnosti 1973, s. 426.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 4. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 519.

ŠAUR, V.: Etymologie slovanských příbuzenských termínů. Praha, Academia 1975, s. 93.

TRUBAČOV, O. N.: Istorija slavianskich terminov rodstva. Moskva, Izdateľstvo Akademii Nauk ZSSR 1959. 210 s.

VÁŽNÝ, V.: Príspevky k slovenskému dialektickému slovníku. In: Zborník Matice slovenskej. Martin, Matica slovenská 1924, s. 100—111, 180—199.

Ján Sabol

CENTRUM A PERIFÉRIA SLOVENSKÉHO SPOLUHLÁSKOVÉHO PODSYSTÉMU

1. Svojrázna organizácia vzťahu obsahu a formy, jednotlivého a všeobecného, kvality, kvantity a miery a ďalších kategórií materialistickej dialektiky v jazykovom systéme ako špecifickej znakovej sústave i v prvkoch jednotlivých jazykových štruktúr „vyvoláva" — okrem iného — aj známy fakt, že jazyk nie je „ideálnym" systémom symetricky usporiadaných jednotiek, ale je to skôr systém, v ktorom určité elementy tvoria kompaktné centrum a iné tvoria rozptýlené okrajové pásmo okolo tohto centra, teda periférnu oblasť (Daneš, 1965; 1966; Čejka — Lotko, 1974). Špecifické „vyznenie" napätia medzi centrom a perifériou možno presvedčivo demonštrovať najmä na osobitých prejavoch jednoty („súhry" a „protihry") formálnej (výrazovej) a obsahovej (významovej) stránky jazykových prvkov (ako jednom z dôsledkov arbitrárnosti jazykového znaku — Ondruš — Sabol, 1987, s. 61): popri symetrii sa vo vzťahu významu a výrazu preukazne uplatňuje asymetria (porov. niektoré „prechodné" morfologicko-syntaktické, morfologicko-lexikálne či syntakticko-lexikálne javy a pod.). Prechod medzi zónou centra a periférie je, prirodzene, plynulý (tak ako sú relatívne filozofické kategórie „presvetľujúce" uplatnenie jazykových prvkov v centrálnej či periférnej oblasti). Usporiadanie jazykových jednotiek podľa ich funkčného uplatnenia v centrálnom či periférnom „priestore" je jedným z prejavov jazykovej dynamiky. Permanentný únosný pohyb prvkov medzi centrom a perifériou — aj ako vyjadrenie jazykovej redundancie (porov. i Daneš, 1965, s. 4—5) — je „ochranou" jazykového systému pred „meravosťou", statickosťou, nepružťou, „uzavretosťou".

1.1. Centrum a periférium (a to tak pri prvkoch, ako aj vzťahoch medzi nimi) môžeme vyčleniť nielen v jazykovom systéme ako celku, ale aj v jeho čiastkových systémoch (podsystémoch, triedach jazykových elementov a pod.), teda aj vo fonologickej rovine.

M. Romportl (1973, s. 21—27) na vymedzenie centrálnych a periférnych prvkov vo fonologickom systéme používa tieto kritériá: účasť na väčšom alebo menšom počte dištinktívnych opozícií, vlastnosti protikla-

dov (izolované, proporčné), na ktorých sa fonéma zúčastňuje (stupeň proporcionality), distribúciu a kombinačnú potenciu fonémy, miesto fonémy v centrálnom fonologickom systéme (domáci, intelektuálny slovník) a v periférnych systémoch (emocionálne slová, cudzie slová, vlastné mená). V našich výskumoch (Sabol, 1974; 1988) sa ukázalo, že pre fungovanie určitého fonologického protikladu je dôležitý predovšetkým stupeň fonologického zaťaženia foném stojacich v opozícii, a to najmä v postaveniach maximálnej fonologickej diferenciácie (MaxFD). Do úvahy tu treba brať aj rozloženie foném vo väčšom či menšom počte morfém, čím sa rozmnožujú alebo obmedzujú možnosti na fonologické vyťaženie určitého protikladu, a teda aj členov opozície. Cenné údaje o vzťahu centra a periférie pri prvkoch fonologického systému — s indíciami aj pre výskum slovenčiny — uvádza napr. aj J. Vachek (1968).

2. Predmetom našej štúdie je vymedzenie centrálnych a periférnych prvkov v konsonantickom podsystéme slovenčiny; dopĺňame tak svoje pozorovania o hierarchii vzťahov vo fonologickej sústave slovenských samohlások a dvojhlások (Sabol, 1976; 1978).

Na základe pravidiel na rozlíšenie foném a alofón, variantov foném (minimálne dvojice, resp. komutačný test — porov. napr. Pauliny, 1979, s. 73—85; tam aj rozbor lit.) môžeme vymedziť nasledujúce konsonantické fonémy v spisovnej slovenčine (o fonologickom hodnotení slabičného *[r̥], [ŕ̥], [l̥], [ĺ̥]* porov. Kráľ — Sabol, 1988): sonóry */m/, /n/, /ň/, /l/, /ľ/, /r/, /j/, /v/* ; šumové spoluhlásky */p/, /f/, /t/, /s/, /c/, /š/, /č/, /ť/, /k/, /x/; /b/, /v/, /d/, /z/, /ʒ/, /ž/, /š̬/, /ď/, /g/, /h/.* Spoluhlásku */v/* uvádzame aj medzi sonórnymi, aj medzi šumovými konsonantmi; toto jej miesto vo fonologickom systéme vyplýva z jej akustických a iných zvukových čŕt (distribučné osobitosti, „reakcia" na zákonitosti znelostnej neutralizácie). Treba však poznamenať, že na základe komutačného textu vychádza iba jediná fonéma */v/* (Sabol, 1987; tam aj ďalšia lit.).

Medzi uvedenými fonémami sa uplatňujú vzťahy stvárnené týmito fonologickými protikladmi: V — V^0 (vokálnosť — nevokálnosť), C — C^0 (konsonantnosť — nekonsonantnosť), D — D^0 (difúznosť — nedifúznosť/kompaktnosť), A — A^0 (ostrosť — neostrosť/tuposť), O — O^0 (záverovosť — nezáverovosť/úžinovosť), Lt — Lt^0 (laterálnosť — nelaterálnosť), S — S^0 (sykavosť — nesykavosť), Vc — Vc^0 (znelosť — neznelosť), N — N^0 (nazálnosť — nenazálnosť/orálnosť).

Rozloženie uvedených dištinktívnych príznakov sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine zachytávame v matrici na obr. 1 (ide o jeden z dvoch variantov, pri ktorom dištinktívny príznak vyplývajúci z protikladu D — — D^0 sa pri */r/* a */l/* interpretuje ako relevantný; o druhom variante porov.

Kráľ — Sabol, op. cit.) a konfiguráciu dištinktívnych príznakov šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine v matrici obr. 2. (Značkou O označujeme fonologicky irelevantný príznak.)

	/r/	/l/	/ľ/	/m/	/n/	/ň/	/j/	/v/
V	+	+	+	+	+	+	+	+
C	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	—	+	+	—	—	+
A	+	+	+	—	+	+	+	—
Lt	—	+	+	O	O	O	—	O
N	—	—	—	+	+	+	—	—

Obr. 1. Dištinktívne príznaky sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine.

Na základe rozloženia dištinktívnych príznakov v množine sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine (v interpretovanom variante) sa vytvárajú tieto privatívne protiklady (privatívnu opozíciu chápeme širšie ako N. S. Trubeckoj vo svojej „klasickej" fonológii, 1939: zaraďujeme sem aj privatívne binárne protiklady, aj polárne binárne protiklady — k termínom porov. Pauliny, 1979, s. 85—88): /l/ — /r/ (diferencujúcim príznakom je Lt — Lt^0, /l/ — /ľ/ (D — D^0), /m/ — /n/ (A^0 — A), /n/ — /ň/ (D — D^0), /ľ/ — /j/ (Lt — Lt^0) a /m/ — /v/ (N — N^0).

	/p	b	f	v	t	d	s	z	c	ʒ	š	ž	č	ǯ	ť	ď	k	g	x	h/
V	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
A	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—
O	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	—	—
S	O	O	O	O	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	O	O	O	O
Vc	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

Obr. 2. Dištinktívne príznaky šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine.

Na základe rozloženia dištinktívnych príznakov v množine šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine sa vytvárajú tieto privatívne opozície: /p/ — /b/, /f/ — /v/, /t/ — /d/, /s/ — /z/, /c/ — /ʒ/, /š/ — /ž/, /č/ — /ǯ/, /ť/ — /ď/, /k/ — /g/, /x/ — /h/ (diferencujúcim príznakom je pri týchto dvojiciach foném Vc^0 — Vc), /s/ — /š/, /z/ — /ž/, /c/ — /č/, /ʒ/ — /ǯ/, /t/ — /ť/, /d/ — /ď/, /f/ — /x/, /v/ — /h/, /p/ — /k/, /b/ — /g/ (diferencujúcim príznakom je D — D^0), /t/ — /c/, /d/ — /ʒ/, /ť/ — /č/, /ď/ — /ǯ/ (S^0 — S), /f/ — /p/, /v/ — /b/, /s/ — /c/, /z/ — /ʒ/, /š/ — /č/, /ž/ — /ǯ/, /x/ — /k/, /h/ — /g/ (O^0 — O). Ostatné protiklady sú ekvipolentné (kontrasty); vzťahuje sa to napr. aj na opozície /p/ — /t/, /b/ — /d/, /k/ — /ť/, /g/ — /ď/ (tu nejde len o rozdiel podľa príznaku A^0 — A, ale zároveň aj o rozdiel podľa

príznaku S^0 ako fonologicky irelevantnej a ako fonologicky relevantnej vlastnosti; Sabol, 1987).

2.1. V rámci konsonantického podsystému spisovnej slovenčiny charakter periférnych prvkov majú šumové spoluhlásky */g/, /f/, /ʒ/, /ǯ/;* ostatné fonémy sú centrálne. V tomto statuse uvedených štyroch okrajových foném sa jasne zrkadlia ich historické „odtlačky", ale aj synchronické kombinačné, a teda aj funkčné dispozície; ich periférny charakter sa — prirodzene — premieta aj do fungovania opozícií, do ktorých vstupujú (porov. príslušné privatívne protiklady v 2).

2.1.1. Fonéma */g/* značne oslabila svoje miesto v systéme slovenčiny po zmene $g > \gamma > h$ (okrem skupiny *zg* — Pauliny, 1963, s. 172—177). Pôvodný systém velár

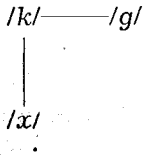

sa zmenil na systém

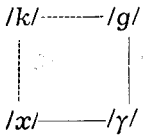

neskôr na systém

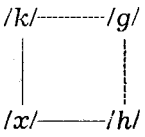

(porov. aj Krajčovič, 1988, s. 61—64).

Na úrovni abstrakcií 1. stupňa (hlások, fón) je tento „mikrosystém" bohatší o *[γ]*; táto zvuková jednotka vo vzťahu k *[x]* a *[h]* funguje ako alofóna a výnimočným spôsobom zasahuje do opozície */x/ — /h/* v rámci znelostnej korelácie. Osobitosť protikladu */x/ — /h/* v tejto korelácii vyplýva už z rozdielu v mieste artikulácie fónových (hláskových) korelátov oboch členov opozície: spoluhláska *[x]* je neznelá velárna konstriktíva, spoluhláska *[h]* zasa znelá laryngálna konstriktíva. Znelým protikladom *[x]* na úrovni fóny je *[γ]*, znelá velárna konstriktíva, ktorá je signálovým korelátom fonémy *[h]*. Túto skutočnosť môžeme vysvetliť tým, že príznak (ne)znelosti je pri protiklade */x/ — /h/* — rovnako ako pri ostatných dvojiciach foném zviazaných vzťahom Vc/Vc° — fonologicky

relevantný, zatiaľ čo príznak podľa miesta artikulácie je fonologicky irelevantný. Alofóna *[γ]* sa v spisovnej slovenčine vyskytuje iba v neutralizačnom postavení, v pozícii minimálnej fonologickej diferenciácie — MinFD (teda pred signálovými korelátmi foném s vlastnosťami VC^0, VC a V^0CVc); na tomto mieste je so spoluhláskou *[x]* v dôslednej komplementárnej distribúcii, rovnako ako akustické koreláty ostatných dvojíc z korelácie podľa príznaku (ne)znelosti (okrem opozície /f/ — /v/ — pozri v 2.1.2; podrobnejšie o vzťahu /x/ — /h/ — s jeho priemetom aj na úroveň morfofonémy — porov. Sabol, 1987, s. 381—382).

Zachovanie spoluhlásky /g/ v konsonantickom systéme slovenčiny (hoci obmedzené len na skupinu *zg*, neskôr „podporené" výsledkom neutralizačného procesu /k/ → /g/) umožnilo preberať z cudzích jazykov nové slová s konsonantom /g/. Fonéma /g/ sa však v súčasnej slovenčine vyskytuje v pozícii MaxFD len v periférnom fonologickom systéme (*geleta, taliga, grúň, gunár, striga, galgan, gaštan, figa; gágať, frngať, vŕzgať* — preto pri minimálnych dvojiciach napr. na protiklad /k/ — /g/ je aspoň jeden výraz z okrajovej slovnej zásoby: *doky — dogy, hekať — hegať*), okrem skupiny *zg (rázga)*, v ktorej však prípadná opozícia /g/ — /k/ by „niesla" aj záväzný protiklad /z/ — /s/ na základe znelostnej neutralizácie predchádzajúcej fonémy; inak v centrálnom fonologickom systéme je /g/ iba v pozícii MinFD. Tu ako keby sa prejavovala koexistencia dvoch fonologických systémov v rámci toho istého jazyka (Fries — Pike, 1949) — v synchronickej domácej a synchronickej cudzej zložke slovnej zásoby.

Okrajové postavenie fonémy /g/ v slovenčine sa odráža v malom funkčnom zaťažení protikladu /k/ — /g/ (Sabol, 1974; 1988) i ostatných opozícií, v ktorých vystupuje fonéma /g/ (pozri v 2), a napr. pri alternáciách (podrobne Dvonč, 1965). Alternačný „rozptyl" fonémy /g/ pokrýva aj priestor jej „silnejších" protikladových prvkov — foném /k/ a /h/; spoluhláska /g/ vlastne „parazituje" na alternantách /k/ a /h/. Konsonant /g/ alternuje a) s fonémou /ž/ *(striga/stridži)* — obidve alternanty predstavujú periférne prvky, preto táto alternácia pôsobí dosť „exkluzívne"; hoci je toto striedanie vlastné len spoluhláske /g/ (pri alternáciách nekorelovaných konsonantov), nie je výraznejšie zastúpené: je to najslabšia alternácia z alternácií fonémy /g/; b) s fonémou /ž/ *(Riga/Rižan)* — ide o istú modifikáciu alternácie *h/ž*; c) s fonémou /č/ *(Balog/Baločan);* d) s fonémou /c/ *(buldog/buldoci);* e) s fonematickou nulou (striedanie *g/∅ — Hamburg/hamburský)* — v prípadoch c), d), e) sa spoluhláska /g/ bližšie prikláňa k spoluhláske /k/. Pri alternáciách fonémy /g/ sa teda prejavuje tendencia, aby jedna z alternánt bola centrálna.

2.1.2. Podobné okrajové postavenie ako /g/ má v slovenskej fonologickej sústave spoluhlások fonéma /f/, ktorá sa v pozícii MaxFD vyskytuje vlast-

ne tiež len v periférnom pásme *(farba, fakľa, fotel, futbal, strofa, žirafa; fučať, fundžať, frfotať, frndžať)*, v centrálnom systéme iba v slovách *dúfať, zúfať, úfať* a v postavení MinFD na pozadí neutralizačného pohybu /v/ → /f/. Pri minimálnych dvojiciach s opozíciou /f/ — /v/ je takto (podobne ako pri protiklade /k/ — /g/) aspoň jeden výraz z periférie slovnej zásoby *(fáza — váza, frak — vrak, frknúť — vrknúť, prifariť — privariť);* v tomto postavení (kontrastívna distribúcia, pozícia MaxFD) má však spoluhláska /v/ takmer vždy charakter sonóry (teda vlastnosti $VCDA^0N^0$) na rozdiel od šumového konsonantu /f/ (s vlastnosťami $V^0CDA^0O^0Vc^0$), preto by sme tu skôr mali hovoriť o kontraste než o protiklade (Sabol, 1987, s. 377). Frekvenčné obmedzenie /f/ v spisovnej slovenčine vyplýva aj z toho, že — na rozdiel napr. od češtiny, poľštiny, ruštiny a veľkej časti slovenských nárečí — sa /v/ v postsonantickej pozícii realizuje ako *[u̯] — [hláu̯ka], [domou̯]* (podrobnejšie napr. Kráľ, 1984, s. 109—111, 121—123).

Periférne postavenie fonémy /f/ a osobitný alofónový „rozptyl" fonémy /v/ plne ovplyvňujú aj „účasť" opozície /f/ — /v/ v korelácii podľa príznaku (ne)znelosti (Sabol, 1975; 1987, s. 375—379). V presonantickom postavení sa na tento protiklad vzťahujú všetky distribučné (a teda aj funkčné) črty typické pre opozíciu Vc — Vc^0. Postavením MaxFD pre protiklad /f/ — /v/ je v spisovnej slovenčine pozícia na mieste prvej až predposlednej fonémy v rámci slova pred fonémami s príznakmi VC^0 a VC, pravda, s charakteristikami analyzovaného fonologického vzťahu, ako sme ich uviedli vyššie. Na mieste poslednej fonémy v slove ide o pozíciu MinFD pri morfofoném F (identifikujeme ju z postavenia MaxFD v rámci príslušnej morfémy), ktorá sa tu „manifestuje" ako *[f]//f/: [graf-Ø] /graf-Ø/* GRAF-Ø a ako *[w]//v/: [šéw-Ø_oper-i] /šév-Ø oper-i/* ŠÉF-Ø OPER-I (Sabol, 1987, s. 376—377).

2.1.3. Čiastočne iné je okrajové postavenie foném /ʒ/ a /ǯ/ vo fonologickom podsystéme slovenských spoluhlások (pripomínajúce pozíciu /ä/ vo vokalickej sústave — Sabol, 1987, s. 372); vyplýva z ich priam zanedbateľnej frekvencie, ktorá neumožňuje plné fonologické vyťaženie protikladov /c/ — /ʒ/ a /č/ — /ǯ/, resp. aj /ʒ/ — /ǯ/ (k charakteristike fonémy /ǯ/ v spisovnej slovenčine porov. aj Dvonč, 1973). Podľa našich zistení (Sabol, 1974; 1988) z hľadiska fonologického zaťaženia opozície /c/ — /ʒ/ a /č/ — /ǯ/ majú „suverénne" najslabšie postavenie zo všetkých korelačných dvojíc s protikladom Vc — Vc^0 spôsobené práve fonémami /ʒ/ a /ǯ/. Na rozdiel od foném /g/ a /f/ však tieto spoluhlásky môžu stáť v pozícii MaxFD aj v domácej nocionálnej slovnej zásobe a umožňujú — hoci veľmi obmedzene — vytvoriť minimálne dvojice nielen v periférnom systéme *(čin — džin, čudo — džudo),* ale i v centre *(sácať — sádzať, sáčem — sádžem;* metajazyková opozícia *cekanie — dzekanie).*

Periférne postavenie foném /ʒ/ a /ǯ/ sa prejavuje napr. aj v tom, že z niektorých očakávaných alternácií ich vytláčajú centrálne spoluhlásky /č/, /ž/, /c/ (*Balog — Baločan, Bodrog — Medzibodrožie, buldog — buldoci* — porov. alternácie spoluhlásky /g/ v 2.1.1). Okrem toho možno pozorovať aj ďalšiu tendenciu: obmedzovanie alternácie, v ktorej vystupujú obidve okrajové spoluhlásky — /ʒ//ǯ/ (*nevädza — nevädzí* na rozdiel od typu *ovca — ovčí;* ide tu o alternácie záverových sykaviek s protikladom $D - D^0$).

3. Z rozboru vzťahu centra a periférie v slovenskom konsonantickom podsystéme (rovnako ako sme to konštatovali pri sústave vokalických prvkov — Sabol, 1976) jednoznačne vyplýva zovšeobecňujúci záver, že spisovná slovenčina vo svojej zvukovej rovine uprednostňuje systémové, pravidelné a centrálne prvky. Táto tendencia zvukovej roviny je v súlade s podobnou zákonitosťou morfologickej roviny: s tendenciou k jednotnej podobe tvarotvorného základu a s tendenciou k uniformite tvarov; uvedené tvaroslovné zákonitosti si zavše vynucujú zmeny aj v zvukovom stvárnení významových jednotiek.

Literatúra

ČEJKA, M. — LOTKO, E.: Jazyk a jazykověda. I. Úvod do studia jazyka pro bohemisty. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1974. 174 s.

DANEŠ, F.: Vztah „centra" a „periferie" jakožto jazykové universále. Jazykovědné aktuality. Zpravodaj Jazykovědného sdružení při Československé akademii věd, 1965, č. 2—3, s. 1—6.

DANEŠ, F.: The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal. In: Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Red. J. Vachek. Prague, Academia 1966, s. 9—21.

DVONČ, L.: K alternáciám *g/dž, g/ž, g/č, g/c* a *g/∅* v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *16,* 1965, s. 20—37.

DVONČ, L.: Foména *dž* v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *24,* 1973, s. 77—82.

FRIES, C. C. — PIKE, K. L.: Coexistent Phonemic Systems. Language, *25,* 1949, s. 29—50.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.

KRÁĽ, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 629 s.

KRÁĽ, Á. — SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988 (v tlači).

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.

PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

ROMPORTL, M.: Studies in Phonetics. Prague, Academia 1973. 217 s.

SABOL, J.: Fonologickké zaťaženie protikladu znelosť — neznelosť v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 53—69.

SABOL, J.: K fonologickému protikladu *F* — *V* v spisovnej slovenčine. Rocznik Slawistyczny, *36*, 1975, s. 61—66.
SABOL, J.: Súčinnosť fonologickej a morfologickej roviny spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 5. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 421—449.
SABOL, J.: Hierarchia vzťahov vo fonologickom podsystéme slovenských samohlások. Rocznik Slawistyczny, *39*, 1978, s. 19—24.
SABOL, J.: Fonologický systém slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 16. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1987, s. 357—384.
SABOL, J.: Phonological Load of Oppositions in Literary Slovak. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics. 10. Prague, Academia 1988 (v tlači).
TRUBETZKOY, N. S.: Grundzüge der Phonologie. In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 7. Prague 1939. 271 s.
VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha, Academia 1968. 154 s.

Juraj Vaňko

SÉMANTICKÉ VZŤAHY VIET V PODRAĎOVACOM SÚVETÍ S VEDĽAJŠOU VETOU REÁLNEJ PODMIENKY

Podmienková vedľajšia veta sa v syntaktickej teórii vysvetľuje ako taký komponent podraďovacieho súvetia, ktorým sa vyjadruje dej ako predpoklad (Svoboda, 1970, s. 293; Heidolph — Flämig — Motsch, 1981, s. 795), resp. ako okolnosť, od ktorej závisí realizácia deja hlavnej vety, alebo za ktorej platí obsah hlavnej vety (Bauer — Grepl, 1972, s. 297; Svoboda, tamže). Zo všeobecného sémantického hľadiska sa podmienkové vety interpretujú ako konštrukcie, ktorými sa vyjadruje reálna alebo ireálna podmienka deja nadradenej vety (Oravec — Bajzíková, 1986).

Jedným z typických príznakov súvetí s podmienkovou vedľajšou vetou je rozmanitosť sémantických vzťahov medzi nadradenou a vedľajšou vetou. Najviac sémantických odtienkov korešpondujúcich s inými typmi podraďovacích súvetí majú vedľajšie vety reálnej podmienky, uvádzané v slovenčine spojkou *ak* (sekundárne i spojkami *keď, až, pokiaľ . . .*).

Pri skúmaní sémantických vzťahov medzi nadradenou a vedľajšou vetou, ktoré v rámci podraďovacieho súvetia s vedľajšou vetou reálnej podmienky korešpondujú s významom času, príčiny, účelu, dôsledku a pod., najviac pozornosti sa venovalo súvislostiam medzi podmienkovými a príčinnými vetami (porov. o tom Svoboda, 1970, s. 287—290 a 293—302), čo možno vysvetliť úzkymi logickými vzťahmi medzi príčinou a účinkom na jednej strane a podmienkou na druhej strane. Príčina sa vysvetľuje ako genetická súvislosť javov, z ktorých jeden podmieňuje druhý (Filozofický slovník, 1974, s. 423). Na to, aby príčina vyvolala účinok, treba určité podmien-

ky. Podmienka sa od príčiny líši tým, že príčina určitý jav alebo proces bezprostredne rodí, kým „podmienka vytvára prostredie, okolnosti, v ktorých javy vznikajú, existujú a vyvíjajú sa“ (Filozofický slovník, 1974, s. 400).

Ďalším zo sprievodných významov podmienkovej reálnej vety je význam finálnosti (účelu), ktorý je ontologicky spätý tak s významom príčiny, ako aj s významom podmienky. V súvetí s účelovou vedľajšou vetou indikatív predikátu v hlavnej vete označuje reálnu situáciu, reálny vecný vzťah; vo vedľajšej vete uvedenej spojkou *aby* komponent *-by* tvorí s *l*-ovým particípiom slovesa kondicionál a označuje hypotetickú vecnú situáciu. Sémantické vzťahy medzi vetami v podraďovacom súvetí s účelovou vedľajšou vetou sú teda podobné sémantickým vzťahom medzi vetami v podraďovacom súvetí s vedľajšou vetou reálnej podmienky v tom zmysle, že vecné vzťahy odrážané vedľajšími vetami majú hypotetický charakter. Účelová vedľajšia veta vyjadruje pritom cieľ, ktorý si činiteľ deja želá, o ktorý sa usiluje, alebo ktorý chce dosiahnuť. Obsah účelovej vedľajšej vety možno preto charakterizovať aj ako stimul vo vzťahu k obsahu nadradenej vety (porov. Grammatika sovremennogo russkogo jazyka, 1970; Heidolph — Flämig — Motsch, 1981, s. 805). Obsah vedľajších viet s reálnou podmienkou a účelových viet je príbuzný najmä v takom prípade, keď podmienková vedľajšia veta má význam stimulu, resp. želaného alebo možného výsledku, napr.:

(1) Musíme sa veľmi snažiť, ak chceme dosiahnuť stanovený cieľ. (Pravda)
(2) Ak pracujúci má byť skutočným hospodárom vo výrobe, musí dostať reálnu možnosť podieľať sa na plánovaní i na riadení. (Nedeľná Pravda)

V uvedených vedľajších vetách reálnej podmienky sa význam zámeru vyjadruje modálnymi slovesami *chcieť* a *mať*, ktoré sa spájajú s infinitívom plnovýznamových slovies *snažiť sa, dostať (možnosť)* vyjadrujúcich cieľ, resp. stimul daného zámeru. Na význam podmienenosti sa vo vedľajšej vete navrstvuje význam finálnosti (účelu), čoho dôkazom je aj možnosť transformácie týchto súvetí na podraďovacie súvetia s účelovými vedľajšími vetami:

(3) Musíme sa veľmi snažiť, aby sme dosiahli stanovený cieľ.
(4) Aby pracujúci bol skutočným hospodárom vo výrobe, musí dostať reálnu možnosť podieľať sa na plánovaní i na riadení.

Hlavná veta v súvetiach (1), (2), (3) a (4) vyjadruje predpoklad, t. j. nevyhnutnú alebo možnú podmienku realizácie deja vedľajšej vety. Súvetia (1) a (2) môžeme transformovať aj tak, že hlavná veta sa stane podmien-

kovou vedľajšou vetou (bez modálneho slovesa) a vedľajšia veta (takisto bez modálneho slovesa) sa stane hlavnou vetou:

(5) Ak sa budeme veľmi snažiť, dosiahneme stanovený cieľ.
(6) Ak pracujúci dostane reálnu možnosť podieľať sa na plánovaní i na riadení, bude/stane sa skutočným hospodárom vo výrobe.

Táto transformácia dokazuje výsledkovú platnosť pôvodných reálnych podmienkových viet; porov. najmä ešte tento príklad:

(7) Ak chceme medveďa chytiť živého, musíme ho najprv omámiť pomocou špeciálnej zbrane. (Nedeľná Pravda)
1. *transformácia:*
(8) Aby sme medveďa chytili živého, musíme ho najprv omámiť pomocou špeciálnej zbrane.
2. *transformácia* (bez modálnych slovies v obidvoch vetách):
(9) Ak medveďa omámime pomocou špeciálnej zbrane, chytíme ho živého.

V analyzovaných podraďovacích súvetiach s vedľajšou vetou reálnej podmienky, ktorá korešponduje s významom účelu (finálnosti), je vecný vzťah predstavený ako pozitívny, žiadaný výsledok alebo stimul deja hlavnej vety, čo sa prejavuje v afirmatívnej forme vedľajšej vety a v lexikálnych prostriedkoch kladného hodnotenia. Stimulom deja hlavnej vety však môže byť aj negatívny, nežiadaný vecný vzťah vyjadrený vedľajšou vetou. V tomto prípade je dej hlavnej vety zacielený na prekonanie negatívneho alebo nežiadaného vecného vzťahu vo vedľajšej vete, napr.:

(10) K preštepovaniu stromov jabloní a hrušiek pristupujeme, ak je pestovanie niektorého kultivaru nerentabilné, ak je nevyhovujúca hodnota ovocia, alebo chceme v záhrade mať vhodného opeľovača, prípadne chceme zmeniť typ výsadby. (Nedeľná Pravda)

V transformovanej syntaktickej konštrukcii účelu dochádza zároveň k transformácii negatívneho významu na pozitívny, ako aj k zmene neurčitého zámena *niektorý* v 1. vedľajšej vete na vymedzovacie zámeno *každý:*

(11) K preštepovaniu stromov jabloní a hrušiek pristupujeme preto, aby pestovanie každého kultivaru bolo rentabilné, aby hodnota ovocia bola vyhovujúca, alebo preto, aby sme v záhrade mali vhodného opeľovača, prípadne preto, aby sme zmenili typ výsadby.

Tu je, pravda, možná aj transformácia pôvodného súvetia (10) na súvetie s príčinnou vedľajšou vetou (s určitými lexikálnymi posunmi vo vedľajšej vete):

(12) K preštepovaniu stromov jabloní a hrušiek pristupujeme preto, lebo pestovanie niektorých kultivarov je nerentabilné, hodnota ovocia je nevyhovujúca...

Túto transformáciu treba podľa nášho náhľadu chápať ako medzistupeň alebo predstupeň transformácie súvetia (10) na súvetie s cieľovými vedľajšími vetami:

K preštepovaniu stromov jabloní a hrušiek pristupujeme preto, lebo pestovanie niektorých kultivarov je nerentabilné a hodnota ovocia je nevyhovujúca, ale cieľom tohto konania je to, aby pestovanie kultivarov bolo rentabilné a aby hodnota ovocia bola vyhovujúca.

Vecné vzťahy v súvetiach s vedľajšou vetou reálnej podmienky môžu mať aj taký charakter, že hlavná veta vyjadruje stimul a vedľajšia veta predpoklad realizácie obsahu hlavnej vety, napr.:

(13) Ak dodržíme spomenuté zásady, rodivosť stromčekov sa zvýši. (Nedeľná Pravda)

Toto súvetie takisto poukazuje na úzky vzťah s účelovými vedľajšími vetami. Môžeme ho transformovať tak, že vedľajšia veta sa stane hlavnou vetou a hlavná veta účelovou vedľajšou vetou:

(14) Spomenuté zásady dodržíme, aby sa rodivosť stromčekov zvýšila.

Súvetie (13) možno transformovať aj tak, že hlavná veta sa stane vedľajšou vetou reálnej podmienky, pričom sa význam zámeru a stimulu, resp. cieľa vyjadrí spojením modálneho slovesa *chcieť* (zámer) a infinitívu plnovýznamového slovesa (stimul, resp. cieľ), a pôvodná vedľajšia veta sa stane hlavnou vetou, pričom sémantika predpokladu tejto vety sa zdôrazní modálnym slovesom *musieť:*

(15) Ak chceme zvýšiť rodivosť stromčekov, musíme dodržať spomenuté zásady.

Dôkazom toho, že vedľajšia veta reálnej podmienky v súvetí (15), resp. hlavná veta v súvetí (13) má význam cieľa, resp. stimulu a hlavná veta v súvetí (15), resp. vedľajšia veta v súvetí (13) má význam predpokladu, je možnosť takejto transformácie súvetia (15):

(16) Aby sme zvýšili rodivosť stromčekov, musíme dodržať spomenuté zásady.

Okrem toho je tu aj možnosť tejto parafrázy:

(17) Predpokladom zvýšenia rodivosti stromčekov je dodržanie spomenutých zásad.

V rámci podraďovacieho súvetia s vedľajšou vetou reálnej podmienky možno vyčleniť v podstate dve skupiny podraďovacích súvetí s významom účelu:

Prvú skupinu tvoria také podraďovacie súvetia, v ktorých význam finálnosti má podmienková vedľajšia veta:

Ak chceme dosiahnuť stanovený cieľ, musíme sa veľmi usilovať. — Aby sme dosiahli stanovený cieľ, musíme sa veľmi usilovať.

Druhú skupinu tvoria podraďovacie súvetia, v ktorých význam finálnosti, resp. stimulu má hlavná veta:

Ak dodržíme spomenuté zásady, rodivosť stromčekov sa zvýši. — Aby sa rodivosť stromčekov zvýšila, musíme dodržať spomenuté zásady.

Ukazuje sa, že význam reálnej podmienky bez sprievodného významu účelu majú vedľajšie vety hlavne v takých súvetiach, ktorých obsahy majú všeobecnú, atemporálnu platnosť. Takéto súvetia sa nedajú transformovať tak, že by sa pôvodná podmienková vedľajšia veta stala účelovou vedľajšou vetou (porov. transformácie súvetí 1, 2 na súvetia 3, 4):

(18) Občan je invalidný, ak pre dlhodobý nepriaznivý zdravotný stav je neschopný vykonávať akékoľvek sústavné zamestnanie... (Pravda)
(19) Ak je vdova zárobkovo činná, kráti sa vdovský dôchodok o polovicu sumy... (Pravda)
(20) Výrok *X* je pravdivý vtedy a len vtedy, keď ho spĺňajú všetky predmety (pre jazyk kalkulu tried — triedy), a nepravdivý, ak nejestvujú predmety, ktoré by ho spĺňali. (Filozofický slovník)

Vedľajšia veta reálnej podmienky s modálnymi slovesami *chcieť*, *mať* a pod. (v kladnej alebo zápornej podobe) má význam účelu (finálnosti) len v takom prípade, keď modálne slovesá v spojení s neurčitkami plnovýznamových slovies vyjadrujú cieľ alebo stimul deja hlavnej vety, napr.:

(21) Ak nechceme mať záhradu zarastenú burinou, musíme ju pravidelne ošetrovať.
(22) Aby sme nemali záhradu zarastenú burinou, musíme ju pravdelne ošetrovať.

Ak takáto podmienková vedľajšia veta stimul alebo cieľ deja hlavnej vety nevyjadruje, účelový význam nemá a ani sa nedá transformovať na účelovú vedľajšiu vetu:

(23) Ak riaditeľ nechce súhlasiť s rozhodnutím rady, predloží vec na rozhodnutie zhromaždeniu ... (Pravda)
(24) Ak záručná opravovňa reklamovanú chybu nechce uznať ako oprávnenú reklamáciu, kupujúci musí reklamovať písomne. (Nedeľná Pravda)

Medzi obsahmi viet v súvetiach (23) a (24) je kauzálny vzťah (vedľajšia veta vyjadruje vlastne príčinu deja hlavnej vety), o čom svedčí možnosť tejto transformácie:

(25) Riaditeľ predloží vec na rozhodnutie zhromaždeniu, pretože nesúhlasí/nechce súhlasiť s rozhodnutím rady.
(26) Kupujúci musí reklamovať písomne, pretože záručná opravovňa chybu nechce uznať ako oprávnenú reklamáciu.

Literatúra

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 337 s.
Filozofický slovník. Red. M. M. Rozentaľ. 1. vyd. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1974. 620 s.
Grammatika sovremennogo russkogo jazyka. Red. N. J. Švedova. Moskva, Nauka 1970, s. 710.
HEIDOLPH, K. E. — FLÄMIG, W. — MOTSCH, W.: Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin, Akademie-Verlag 1981. 1028 s.
ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986, s. 197.
SVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Zv. 2. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970. 176 s.

Emil Pícha

O POUŽÍVANÍ A VÝZNAME SLOV **KRAJ** A **KRAJINA**

1. V. Uhlár (1988) upozornil na nesprávne používanie slova *krajina* v učebnici vlastivedy pre 3. ročník ZŠ. Vo svojej poznámke uvádza viacero príkladov použitia slova *krajina* v spomenutej učebnici, ktoré považuje za nesprávne, ba protizmyselné (napr. *mestská krajina, každá krajina našej vlasti*), a tvrdí, že slovo *krajina* má byť vo väčšine uvedených príkladov nahradené slovom *kraj*. Ďalej hovorí, že používanie slova *krajina* v uvedenej učebnici je vlastne v súlade so súčasnými výkladovými slovníkmi

spisovnej slovenčiny. To chce dokázať príkladmi zo Slovníka slovenského jazyka (SSJ) a Krátkeho slovníka slovenského jazyka (KSSJ), citátmi z hesiel *kraj* a *krajina,* a to tých významov, v ktorých slová *kraj* a *krajina* vystupujú ako zameniteľné. Vo svojej poznámke rozvádza aj názor, že slová *kraj* a *krajina* zameniteľné nie sú a slovu *krajina* pripisuje základný význam „politickými hranicami vymedzené územie, štát", kým význam slova *kraj* presne nevymedzuje. Približne však slovo *kraj* opisuje a používa v rozličných kontextoch, ktoré ho na jednej strane významovo charakterizujú a na druhej strane dokazujú nezameniteľnosť slova *kraj* slovom *krajina* v týchto kontextoch.

Na jednej strane možno s poznámkou V. Uhlára súhlasiť — učebnica nie je z jazykovej stránky dokonalá, na druhej strane však musíme odmietnuť tvrdenie, že slovo *krajina* je v tejto učebnici použité nesprávne. Súhlasíme aj s tým, že slová *kraj* a *krajina* sú v istých kontextoch nezameniteľné, nemožno však súhlasiť s tým, žeby sa toto tvrdenie malo absolutizovať a tým poprieť to, čo konštatujú slovníky, totiž, že slová *krajina* a *kraj* sú zameniteľné. Slová *kraj* a *krajina* zameniteľné sú, samozrejme, iba v kontexte, ktorý to dovoľuje, a podľa toho, v akom význame slová *kraj* a *krajina* použijeme. Čo sa týka spracovania hesiel *kraj* a najmä *krajina* v súčasných výkladových slovníkoch slovenčiny, možno konštatovať, že slová *kraj* aj *krajina* vo význame, v ktorom sa uvádzajú ako zameniteľné, sú spracované dosť extenzívne, nie však nesprávne. Na to, že výklad týchto slov by sa dal spresniť, poukážeme ďalej. Na základe nášho výkladu o rozdielnej distribúcii a obsahu slov *kraj* a *krajina* zdôvodníme aj použitie slova *krajina* v kritizovanej učebnici.

2. Vyjdeme z predpokladu, že slová *kraj a krajina* sú v jednom svojom význame zameniteľné. Ak vychádzame z výkladov slov *kraj* a *krajina* v SSJ a KSSJ, pri význame, ktorý nás zaujíma, nájdeme spoločný komponent *územie.* Použijeme teda slová *kraj, krajina* a *územie* v troch variantoch jednej vety:

1. Čakala nás celodenná cesta zasneženým *územím,* len ticho a pusto.
2. Čakala nás celodenná cesta zasneženým *krajom,* len ticho a pusto.
3. Čakala nás celodenná cesta zasneženou *krajinou,* len ticho a pusto.

Vidíme, že zmysel vety je v každom prípade ten istý, slová *územie, kraj* a *krajina* sa teda musia dať zaradiť pod jednu semému, musia byť zameniteľné. Táto seméma je vlastne výkladom slova *územie* v KSSJ, t. j. „ohraničená časť zemského povrchu".

3. Na tento význam sa však môžu navrstviť ďalšie príznaky, ktoré slová *kraj* a *krajina* významovo diferencujú. Dôležitý je tu aj postoj tvorcu výpovede k objektu, o ktorom vypovedá (v tomto prípade k „ohraničenej

časti zemského povrchu"), a zameranie výpovede dané jej zaradením do istého komunikačno-informačného systému. To môže pri označení, pomenovaní tej istej skutočnosti viesť k použitiu rôzneho pomenovania, pričom rozdielnosť formy signalizuje aj obsahový rozdiel. Tak je to aj pri použití slov *kraj* a *krajina,* ktoré popri tom, že označujú ten istý jav skutočnosti, vyjadrujú aj istý hodnotiaci prvok a úroveň poznania. Samozrejme, naplnenie dvoch foriem, ktoré za istých okolností majú ten istý obsah, hoci aj čiastočne diferencovaným obsahom vylučuje ich použitie v tom istom kontexte, alebo pri použití v tom istom kontexte dáva výpovedi iný zmysel.

4. Teraz už k samotnej diferenciácii významu slov *kraj* a *krajina.* Okrem významov, v ktorých sú tieto slová objektívne nezameniteľné, je istá diferenciácia významu aj v tom význame, kde istá zameniteľnosť je (v KSSJ sa to napr. signalizuje bodkočiarkou vo výklade prvého významu slova *krajina* — „územie (ako zemepisná oblasť); kraj"). Ide o to, že slovo *krajina* v bežnom vyjadrovaní vyjadruje skôr objektívny vzťah k istej časti zemského povrchu, kým pri slove *kraj* vystupuje do popredia skôr subjektívnosť podmienená istou skúsenosťou. To sa potom odráža aj v rôznych informačno-komunikačných systémoch vytvárajúcich si dorozumievacie podsystémy — kódy či terminológie, v ktorých sa prejavuje istá objektivizácia a intelektualizácia jazyka. Tie, samozrejme, pôsobia spätne na celý jazykový systém. Slovo *krajina* takto funguje ako termín aspoň v dvoch terminologických sústavách — krajinárskej a ekologickej, o čom svedčia aj tieto definície: *krajina* — 1. „ekol. prirodzene alebo účelovo vymedzená časť zemského povrchu, v ktorej je ustálený tok energie, kolobeh látok a výmena informácií" (Malá československá encyklopédia, 1986) a 2. „ľubovoľne veľký výsek geosféry, hmotný priestorovo-časový systém prírodných a socio-ekonomických prvkov na zemskom povrchu, v ktorom sa uskutočňujú fyzikálne, chemické, biologické a spoločenské procesy" (Encyklopédia zeme, 1983).

Ak by sme využili sústavu kategórií hodnoty výrazu F. Mika (1970), môžeme povedať, že slovo *kraj* má vo svojom významovom spektre skôr prvky zážitkovosti, kým slovo *krajina* skôr prvky pojmovosti. To sa, samozrejme, odrazí aj v štylistickom využití slov *kraj* a *krajina.* Napríklad na otázky „Aký je kraj okolo Bratislavy?" a „Aká je krajina okolo Bratislavy?", ktorými sa pýtame na tú istú skutočnosť (vychádzame pri tom z významu „ohraničená časť zemského povrchu"), môžeme dostať buď tú istú odpoveď, alebo dve z hľadiska svojej štruktúrácie (formy) odlišné odpovede. Iná bude aj extenzia a intenzia obsahu týchto odpovedí, najmä ak sa slovo *krajina* bude chápať ako termín. Odpovede sa však môžu líšiť aj obsahom, v ktorom sa odrazí významová rozdielnosť slov *kraj* a *krajina.* Slovo *krajina* sa v takomto prípade bude vzťahovať skôr na prírodný charak-

ter územia, kým slovo *kraj* na územie chápané subjektívne („zlý kraj" — zlý nie preto, že je z prírodného hľadiska škaredý, ale preto, že tvorca výpovede má zlé skúsenosti s jeho obyvateľmi). Ďalej však už v odhadovaní možností odpovede nechceme ísť, pretože tá by bola vždy daná subjektívnym zameraním odpovedajúceho.

Slová *kraj* a *krajina* napriek tomu, že ich spája spoločný pôvod, v procese vývinu jazyka nadobudli rozdielne sémantické príznaky rozličnej hierarchickej úrovne. To ich buď od seba odlišuje natoľko, že sú nezameniteľné, alebo ich nezameniteľnosť vyplynie až z distribúcie a typu textu, v ktorom sa použijú. Isté však je, že istá sémantická diferenciácia slov *kraj* a *krajina* prebieha. Otázka však je, či terminologizácia slova *krajina* a intelektualizácia jeho obsahu už pokročila natoľko, že by sa mohla vyčleniť samostatná seméma, alebo či ide iba o modifikáciu významu v závislosti od rozličnej distribúcie a štylistickej tendencie. Posúďme napr. vety *Liptov je rázovitý kraj* a *Geomorfologická stavba liptovskej krajiny nie je homogénna.* Významovú diferenciáciu ešte viac prehĺbi nezameniteľnosť adjektív odvodených od slov *kraj* a *krajina* v široko chápanom význame „ohraničená časť zemského povrchu". „Krajový výskum" nie je „krajinný výskum" a slovo *krajový* nemožno nahradiť slovom *krajinný* v spojení „krajové zvyky", rovnako ako nemožno nahradiť slovo *krajinný* slovom *krajový* v spojení „krajinná geochémia". Sémantická diferenciácia teda už dosť pokročila.

Ako z nášho výkladu vyplýva, slovo *krajina* nie je v spomenutej učebnici použité nesprávne. V. Uhlár si neuvedomil,v akom význame sa použilo v učebnici, ani nedocenil sémantickú diferenciáciu medzi slovami *kraj* a *krajina.* (V SSJ však táto diferenciácia nie je nijako vyznačená a KSSJ ju iba graficky signalizuje.) Navyše ani v jednom zo spomenutých slovníkov nie je spracované ani prihniezdované adjektívum *krajinný,* iba adjektívum *krajinský,* ktoré sa vzťahuje na slovo *krajina* len vo význame „politicky vymedzené územie, štát". To tiež mohlo viesť V. Uhlára k tomu, že o slove *krajina* uvažoval „jednorozmerne". Ak chápeme slovo *krajina* ako objektívne vydeliteľnú časť zemského povrchu, dostáva zmysel aj spojenie *mestská krajina* aj všetky ostatné citované vety (pričom však nemožno nepoukázať na ich štylistickú neobratnosť), najmä ak učebnica je písaná z krajinného či ekologického hľadiska.

5. Záver. V slovenskej lexike prebieha proces diferenciácie významu slov *kraj* a *krajina.* Signalizuje to aj spracovanie prvého významu slova *krajina* v KSSJ. Tento proces podmienila najmä terminologizácia slova *krajina* vo viacerých odboroch, čím sa jeho obsah intelektualizoval a z hľadiska svojej výrazovej hodnoty dostalo objektívnejší (pojmovejší) charakter. Na diferenciáciu pôvodne takmer totožného významu slov *kraj* a *krajina*

poukazuje aj nezameniteľnosť adjektív, ktoré sú od nich utvorené (*krajový* a *krajinný*), ako aj niektoré slová utvorené od slova *krajina (krajinár, krajinársky, krajinárstvo)*, ktoré síce sú v SSJ aj v KSSJ zachytené, ale ich výklad sa obmedzil na jediný význam, odrážajúci krajinu ako objekt výtvarného zobrazenia. (Na Vysokej škole lesníckej a drevárskej vo Zvolene však už dlhé roky jestvuje Katedra krajinárstva a ochrany lesa, kde sa maliarstvo neštuduje.) V lexikografickej praxi by preto bolo treba uvážiť, či diferenciácia pôvodne takmer totožného významu slov *kraj* a *krajina* nedošla už tak ďaleko, že vznikli nové významy, v ktorých sú slová *kraj* a *krajina* nezameniteľné, a zohľadniť túto skutočnosť (čo treba nepochybne urobiť v prípade slov *krajinný* a *krajinár* a ďalších od nich odvodených slov).

Literatúra

Encyklopédia Zeme. Zost. Juraj Činčura. Bratislava, Obzor 1983. 297 s.
Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987, s. 166.
Malá československá encyklopédia. 3. zv. Red. J. Říman. Praha, Academia 1986, s. 577.
MIKO, F.: Text a štýl. Bratislava, Smena 1970. 168 s.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 1. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 761.
UHLÁR, V.: O slovách *krajina* a *kraj*. Slovenská reč, *53*, 1988, s. 380—382.

Ľudovít Šenšel – autor prvej slovenskej štylistiky

Minulého roku uplynulo sto rokov od narodenia autora prvej slovenskej štylistiky Ľudovíta Šenšela, rodáka z Očovej pri Zvolene. Narodil sa 13. apríla 1888 v rodine učiteľa. Jeho otec Štefan pochádzal z Banskej Bystrice, matka Ľudmila, rod. Izáková, sa narodila v uvedomelej slovenskej rodine. Po skončení štyroch tried ľudovej školy poslal otec deväťročného syna do Pešti, aby sa naučil po maďarsky a mohol študovať na gymnáziu. Nižšie triedy gymnázia vychodil Ľ. Šenšel v Banskej Bystrici, vyššie v Šoprone. Po maturе r. 1906 ostal Ľ. Šenšel až do r. 1910 v Šoprone študovať ev. teológiu, posledný semester štúdia absolvoval v Lipsku. Rok pôsobil ako kaplán v Dačolôme (dnes Dačov Lom) v Honte, a keď na návrh priateľa a obhajcu Slovákov Setona Watsona dostal štipendium, odišiel v jeseni r. 1911 na jednoročné štúdium do Edinburghu v Škótsku. Tu v tom čase študovali aj slovenskí básnici Vladimír Roy a Martin Rázus. Po návrate zo štúdií sa dostal za kaplána do Príboviec v Turci a v r. 1914 sa usadil v Liptovskej Porúbke, kde bol dlhé roky farárom. Počas vojny vyučoval na miestnej ľudovej škole a po prevrate r. 1918 prijal pozvanie do Mikuláša, aby vyučoval na gymnáziu slovenčinu a latinčinu. Účinkoval tu až do r. 1930. Po prechode frontu v roku 1945 pracoval v Košiciach na Poverenictve školstva, odkiaľ sa znova vrátil do Porúbky. Svoju životnú púť ukončil 22. 7. 1956.

Publikačná činnosť Ľ. Šenšela súvisela s jeho zamestnaním a rozličnými funkciami. Bol predsedom spolku Tranoscius, redigoval Cirkevné listy, kalendáre, bol členom prekladateľskej komisie pre biblické texty, aktívne pôsobil v Jazykovednom odbore Matice slovenskej ako člen pravopisnej komisie a pre stredné školy pripravoval učebnice.

Nás zaujímajú Šenšelove publikácie a články z oblasti slovenského jazyka. Pre 3. a 4. roč. stredných škôl i pre verejnosť pripravil *Slovenskú štylistiku* (1921, 1928) a bol spoluautorom dvoch čítaniek pre 1. a 2. triedu stredných škôl (1931, 1932). V Slovenskej reči (1933—1934) poukázal na nezrovnalosti nášho pravopisu pri písaní veľkých písmen.

Šenšelova štylistika má tri časti: 1. štylistika z gramatického hľadiska, kde sa hovorí o výbere gramatických a lexikálnych prostriedkov skôr z hľadiska normy a jazykovej kultúry ako štýlu, 2. správnosť štýlu, krátka stať o vlastnostiach dobrého štýlu, 3. krása štýlu — najrozsiahlejšia časť, v ktorej sa autor zaoberá syntaktickými a lexikálnymi prostriedkami, ale viac z hľadiska teórie literatúry a jazykovej kultúry. Ako prameň poslúžili autorovi najmä Slovenské pohľady a Czamblova Rukoväť. Šenšelova Slovenská štylistika je zaujímavá a v mnohom podnetná aj pre dnešného čitateľa.

Svojou knihou o štylistike sa Ľudovít Šenšel natrvalo zapísal do dejín slovenskej štylistiky.

K. Palkovič

DVONČ, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925–1975). Martin, Matica slovenská 1987. 1388 s.

Neobyčajnou príčinlivosťou a príkladnou pracovitosťou významného slovenského lingvistu, nesmierne húževnatého i dôkladného slovenského jazykovedného bibliografa L. Dvončа dostala naša veda pozoruhodné, neobyčajne rozsiahle a skutočne cenné dielo. L. Dvonč sa v podstate naň pripravil už dávno vydaním 4 postupných kníh Bibliografie slovenskej jazykovedy za roky 1948—1952, rovnako za roky 1953—1956, 1957—1960 a 1961—1965 a vydaním množstva osobných bibliografií pri príležitosti životných jubileí súčasných jazykovedcov vo viacerých časopisoch, najmä v Slovenskej reči, v Jazykovednom časopise a v časopise Slavica Slovaca. V tomto diele obsiahol podstatnú časť slovenskej jazykovedy, ktorá sa skromne vyvíjala do r. 1945 najmä od čias vychádzania Slovenskej reči a Zborníkov Matice slovenskej, ale potom naozaj široko a prenikovo, keď sa po oslobodení konštituovala ako opravdivá vedecká dicsiplína na filozofických fakultách, no najmä v Slovenskej akadémii vied v osobitnom ústave pre výskum slovenského jazyka, ktorý menil svoj názov, teraz v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra.

Veľký počet strán tohto diela (1388) a pripojených 23 strán opráv a doplnkov (najmä životopisných údajov do r. 1987 a zmien vo vedeckých hodnostiach a funkciách jazykovedcov) hovorí nadovšetko výrečne o rozsahu a náplni tejto monografie, ktorou sa slovenská jazykoveda Dvončovým osobným pričinením dostala na popredné miesto v zabezpečení bibliografických a biografických údajov zo svojej oblasti. Je mu za to osobitne vďačná.

Po informatívnom i hodnotiacom *Predhovore* nasleduje hlavná časť práce, a to bibliograficko-opisná časť obsahujúca medailóny jazykovedcov so stručnými biografickými dátami a s bibliografiou prác jednotlivých jazykovedcov usporiadanou chronologicky od začiatkov ich jazykovednej činnosti až do roku 1975. Typom písma sa rozlišujú názvy knižných diel i vedeckých štúdií a menších článkov, posudkov, ako aj jubilejných článkov, nekrológov a pod. Autorská skúsenosť umožnila Ľ. Dvončovi postupovať veľmi účelne a hospodárne, ale i napriek tomu vzhľadom na polstoročné rozpätie jazykovednej práce slovenských jazykovedcov je to dielo úctyhodných rozmerov.

Už len čítanie, prezeranie tohto diela o jednotlivých jazykovedcoch prináša dobrú systematizáciu poznatkov o ich práci a o nebývalom rozvoji celej slovenskej jazykovedy (v súvislosti s rozvojom ostatných spoločenských, technických a iných vied). Slavistika v cudzine, ale aj adepti jazykovedy u nás dostávajú Dvončovým dielom do rúk vhodný prehľad a súčasne aj veľmi podrobné informácie o spracúvanej jazykovednej problematike v rozsiahlom (110-stranovom) vecnom registri (s. 1249—1358).

Diela starších vedúcich slovenských jazykovedcov spracúvaného obdobia (J. Stanislav, Ľ. Novák, E. Pauliny, J. Ružička, J. Štolc, E. Jóna, Š. Tóbik, Š. Peciar) sú už zväčša uzavreté, hoci aj po r. 1975 vyšli niektoré ich významné knihy, čím sa ich jazykovedný profil kompletoval (Stanislavovi po smrti vyšiel 1. a 2. zväzok práce Starosloviensky jazyk, prekrásne a vynikajúce dielo E. Paulinyho Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť vyšlo až v roku 1982 atď.). Bohato sa rozkošatilo dielo ich o niečo mladších spolupracovníkov (napr.

J. Horecký, F. Miko, V. Blanár, J. Mistrík, R. Krajčovič, J. Oravec) a takmer už plejáda päťdesiatnikov a mladších jazykovedcov z počtu tých 163 spracovaných autorov.

Širší bibliografický záber „slovenskí slovakisti a slavisti" umožnil pojať do bibliografie aj viacerých ukrajinistov z radov Ukrajincov na Slovensku, čo je nepochybne správne a účelné. Nazdávame sa, že sa rovnako mohla v tomto diele uplatniť aj slovakistika niekdajších českých ligvistov rozvíjajúcich jazykovedné dielo na Slovensku, napr. J. M. Kořínka (1899—1945), no najmä V. Vážneho (1892—1966), ktorý vytvoril vedecké základy skúmania slovenskej dialektológie.

Ak sa v bibliografii uvádza M. Mašková (bez biografických dát), bolo by bývalo vari vhodné uviesť aj dialektológov J. Kohúta (vydal štúdiu o hláskosloví nárečia Východnej) a Šimoviča, ktorý uverejnil výskum kysuckých nárečí (Terchová a Stará Bystrica). Nazdávame sa tiež, že sa malo spracovať aj jazykovedné dielo doc. Ľ. Šmelíka a doc. J. Holého, ktorí sa spomínajú i v prácach pracoviska na Pedagogickej fakulte v Nitre.

Treba pochváliť prehľadnosť a uvážlivosť autora v spracovaní hesiel jednotlivých jazykovedcov uvádzaných v abecednom poradí a ich publikácií podľa rokov a s očíslovaním i drobných štúdií (napr. J. Stanislav 537 čísel, L. Dvonč 504 čísel, Š. Peciar 412, V. Blanár 252, E. Pauliny 240 atď.).

Potešuje nás aj dobrá tlač a technická úprava redakcie, ako aj pevná väzba tohto rozsiahleho diela (škoda, že iba 500 výtlačkov a ako záujmová publikácia nepredajné). Trochu mrzí, že v sadzbe sa nenašiel osobitný typ písmen pre malé *ť* a *ľ*, takže mäkkosť sa vyznačuje akýmsi apostrofom v medzere za písmenom, ale celkový výzor sadzby to nejako osobitne neruší, lebo sú tu osobitné typy písmen pre *ď*, *ň* i pre bulharskú hlásku *ă*, ako aj pre *ř* a *ě*. Niekde bolo treba dopisovať osobitne *γ* a dakde aj *ъ*, kým inde sa použil už zaužívaný znak 7. Ak sa vyskytne nezachytená tlačová chyba (s. 1173 — doslovenčiny), je to výnimočné a v takomto bachante priam zanedbateľné. Pri M. Knapovi vznikla tlačová chyba: narodený nie r. 1984, ale 1904. V literatúre sa mohol uviesť článok E. Paulinyho Ako som sa stal jazykovedcom (pričinením prof. zvolenského gymnázia M. Knapa), uverejnený v časopise Slovenský jazyk a literatúra v škole. Autor sám venoval korektúre príkladnú starostlivosť, ktorá je uňho a preňho príznačná.

Dvončova bibliografia *Slovenskí jazykovedci* je neobyčajne cenné a záslužné dielo, ktorým sa možno dobre reprezentovať aj pred svetom.

V. Uhlár

Netradičný príspevok do dejín slovenskej jazykovedy

Memoárová literatúra nemá ešte v našej knižnej a časopiseckej tvorbe také zastúpenie, aké by si zaslúžila, hoci aj u nás je nemálo významných osobností, ktorých pohľady na vlastné životné osudy a na všetko to, čo sa okolo nich dialo, vždy nájdu vďačných čitateľov. Chýbajú zatiaľ aj pamäti význačných slovenských jazykovedcov, ktorí sa zaslúžili o výskum slovenského jazyka a jeho pestovanie alebo aj o výskum iných jazykov.

Za istú náhradu pamätí alebo akési sprostredkované pamäti možno pokladať

publikáciu I. Stanislava *Život v slove. Rozprávanie o profesorovi Jánovi Stanislavovi* (Bratislava, Slovenský spisovateľ 1987. 248 s.). Publikácia I. Stanislava, syna profesora slovanskej jazykovedy na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, ktorý žil v rokoch 1904—1977, vychádza desať rokov po jeho smrti. Prof. J. Stanislav, ako sa to spomína na záložke prebalu, sám svoje pamäti nepísal. Autor využil korešpondenciu prof. Stanislava a aj svoje vlastné znalosti a skúsenosti z rodinného prostredia a zo štúdia slovenčiny a španielčiny na Filozofickej fakulte UK, ako aj spomienky niektorých osobností na profesora J. Stanislava, ktoré boli s ním v užšom kontakte. Osobné skúsenosti autora sú v tomto prípade do značnej miery determinované vzťahom k osobe, o ktorej sa hovorí. Veľmi vhodne však dokresľujú pohľad na osobnosť názory priamych žiakov alebo iných osôb, ktoré ho obklopujú a nie sú s ním v rodinnom vzťahu. Na s. 151 uvádza autor napr. spomienku prof. Š. Ondruša, priameho žiaka prof. Stanislava a neskôr vedúceho Katedry slavistiky a indoeuropeistiky FF UK.

Autor vo svojej publikácii využil aj odbornú literatúru, ktorá sa týka diela prof. J. Stanislava, napr. referáty o jeho prácach, posudky jeho diel, rozličné správy a pod. Z tohto hľadiska sa na každého autora diela o živote a diele nejakého vedeckého pracovníka kladú zvýšené nároky. Takúto literatúru môže autor tým lepšie využívať, čím lepšie sa sám orientuje v príslušnom vednom odbore alebo vedných odboroch, ktoré boli predmetom záujmu osobnosti, o ktorej píše. Z tohto hľadiska by bolo možné proti niektorým autorovým formuláciám namietať. Na s. 85—86 sa autor dotýka postoja J. Stanislava k purizmu na Slovensku. Uvádza, že J. Stanislav sa postupne dostáva do konfliktu s niektorými jazykovedcami. Odmieta najmä teóriu puristov o fonetickom pravopise, k purizmu zaujíma veľmi kritické stanovisko, vyčíta slovenským jazykovedcom, že si nepovšimli sovietsku diskusiu o ruskom fonetickom pravopise a že sa nepoučili od vynikajúcich sovietskych jazykovedcov, pričom sa odvoláva najmä na akademika Ščerbu a na postoj M. Gorkého. Autor tu hovorí o fonetickom pravopise. V slovenskej jazykovede v skutočnosti nikdy nešlo o zavedenie nejakého fonetického pravopisu v tom zmysle, ako chápeme a používame termín fonetický pravopis. Išlo vždy o uplatnenie fonologického pravopisu, o uplatnenie fonologického princípu v našom pravopise, ale iba popri morfologickom alebo morfematickom princípe. Ak však máme správne vystihnúť úsilie o úpravu slovenského pravopisu, potom by bolo vhodnejšie hovoriť o tom, že vždy išlo o odstránenie etymologického princípu z nášho pravopisu. Autor v tejto súvislosti spomína recenziu v denníku Slovák ako „čudnú znôšku nadávok". Túto recenziu nemusíme vážnejšie brať, ak ju však autor spomína, bolo by bývalo užitočné aspoň veľmi stručne uviesť, aké boli námietky proti postoju J. Stanislava voči „fonetickému pravopisu". Ďalej však autor hovorí, že Stanislavovi nevie odpustiť ani časopis Slovenská reč dokonca opakovane vo viacerých príspevkoch v priebehu rokov 1937—1938, ktorý mu ostro vyčíta jeho postoj voči snahám puristov zaviesť fonetický pravopis, ktoré J. Stanislav považuje za vedecky nesprávne, diletantské a zastarané. Znovu treba konštatovať, že slovenským jazykovedcom nikdy nešlo o zavedenie fonetického pravopisu. Inak úsilie o zavedenie takého pravopisu, v ktorom by sa neuplatňoval etymologický princíp, presadzovali poprední slovenskí jazykovedci, ktorí nikdy nepatrili k puristom. Prof. J. Stanislav mal vždy rezervované stanovisko voči snahám o úpravu slovenského pravopisu, čo sa prejavilo už pri rozhodovaní o Pravidlách slovenské-

ho pravopisu z r. 1940, ale aj neskôr. Väčšina slovenských jazykovedcov si však uvedomovala potrebu úpravy slovenského pravopisu v istých bodoch, niektorí zastávali alebo aj zastávajú mienku, že je potrebná dôkladná reforma alebo úprava, príp. racionalizácia nášho pravopisu, ktorá by v konečnom dôsledku viedla vlastne k návratu k pôvodnému štúrovskému pravopisu. Bola by chyba, keby sme všetky takéto snahy hodnotili ako úsilie o zavádzanie fonetického princípu a aby sme úsilie o zavádzanie tohto fonetického princípu stotožňovali s úsilím puristov. Čo sa týka konštatácie, že J. Stanislav sa postupne dostával do konfliktu s niektorými jazykovedcami, na tom nie je nič osobitné. Každý vedecký pracovník sa nakoniec viac alebo menej dostáva do „konfliktov" s inými odborníkmi, ktoré nemožno vždy vysvetľovať len nejakými otvorenými alebo skrytými momentmi a zámermi, ale jednoducho tým, že každý hľadá vlastné riešenie a nemá vždy na všetky otázky názory zhodné s názormi iných vedeckých pracovníkov. To je vec celkom prirodzená. Aj prof. J. Stanislav sa dostával do takýchto konfliktov alebo výmeny názorov aj v iných otázkach, nielen v otázke pravopisu. Výrečne o tom hovoria viaceré jeho príspevky, ktoré sú odpoveďami iným jazykovedcom, napr. prof. F. Trávníčkovi, prof. Ľ. Novákovi, dr. H. Bartkovi a ďalším, ale aj iné príspevky, v ktorých J. Stanislav zaujímal kritické stanovisko k iným názorom a osobám, ktoré tieto názory predstavujú. V slovenskej jazykovede sú príklady na takéto „konflikty" aj medzi inými slovenskými jazykovedcami alebo aj jazykovedcami a odborníkmi z iných vedných odborov. Vo vede sú diskusie nevyhnutné, ide len o to, aby sa zachovával primeraný ráz a aby výmena názorov neskĺzavala na osobné vyrovnávanie účtov. O tom konečne hovorí aj sám autor na s. 152. Hoci J. Stanislav mal, ako píše autor, vedecké spory s inými slavistami, čo je vo vede celkom prirodzené, ba priam nevyhnutné, nikdy ich neprenášal do osobných postojov na prednáškach ani na seminároch.

Celkový charakter knihy I. Stanislava veľmi výstižne podáva podtitul Rozprávanie o profesorovi Jánovi Stanislavovi. Po úvodnej kapitole, v ktorej sa hovorí o posledných chvíľach prof. J. Stanislava, rozprávanie plynie od začiatkov jeho života v Liptove až po chvíle rozlúčky s profesorom J. Stanislavom na pôde Flozofickej fakulty Univerzity Komenského, na ktorej strávil svoje študentské a potom aj svoje „majstrovské" roky ako mimoriadny a zakrátko aj riadny profesor a jedno obdobie aj ako dekan tejto fakulty. Pred našimi očami sa rozvíja pokojný tok jeho života, ktorý je naplnený pravidelnou a systematickou prácou. Bibliografia prác prof. J. Stanislava ukazuje, že J. Stanislav pracoval vytrvalo celý deň od skorých ranných do neskorých nočných hodín. Svedčia o tom početné jeho knižné práce, z ktorých niektoré sú viaczväzkové *(Slovenský juh v stredoveku, Dejiny slovenského jazyka)*, ale aj množstvo vedeckých štúdií, odborných článkov, vedecko-popularizačných príspevkov, ako aj ďalších príspevkov na stránkach odborných a kultúrnych časopisov a na stránkach dennej tlače. Pravidelne uverejňoval príspevky nielen v domácich, ale aj v zahraničných publikačných orgánoch, najmä v Poľsku a v Bulharsku. Pozorne si všímal domácu aj zahraničnú slavistickú produkciu, na čo ukazujú početné recenzie a referáty. Pritom pravidelne prednášal na fakulte, zúčastňoval sa na vedeckých podujatiach doma aj v zahraničí, pracoval v jazykovedných spoločnostiach a orgánoch.

Pri predstavovaní publikácie I. Stanislava nemôžeme nespomenúť niektoré fakty zo života J. Stanislava, ktoré sa nám dnes zdajú skoro nepravdepodobné

a neskutočné. J. Stanislav, ako sa spomína na s. 75, spis *Československá mluvnice* dopísal v decembri 1937 a kniha vyšla v ďalšom roku nákladom Československej grafickej únie. Dnes, keď je polygrafia na nepomerne vyššej technickej úrovni, ako bola v roku 1937 a 1938, teda pred polstoročím, nie je nám známa vedecká publikácia, ktorá by vyšla skôr, než uplynie rok od jej dopísania. Na s. 77 autor uvádza, že dňa 11. júna 1935 sa prof. M. Weingart obrátil na pedagogický zbor FF UK s listom, v ktorom podal návrh na vymenovanie J. Stanislava za profesora. Týmto listom sa zaoberali pedagogický zbor, ktorému bol adresovaný, a vedenie fakulty a univerzity. 1. októbra 1936 sa doc. J. Stanislav stáva mimoriadnym profesorom FF UK. Teda krátko po uplynutí jedného roka bola celá záležitosť s vymenovaním vybavená. Aj to je lehota, s ktorou sa dnes zriedka stretneme. Spomeňme v tejto súvislosti napríklad diskusiu o doktoroch vied, ktorá nedávno prebiehala v Novom slove a v ktorej viacerí účastníci tejto diskusie poukazovali na zdlhavosť pri vybavovaní žiadostí o obhajobu doktorských dizertačných prác. Oba príklady dobre ukazujú, že v takých prípadoch, ako je publikovanie vedeckých výsledkov formou samostatných publikácií a získavanie vedeckých alebo vedecko-pedagogických hodností, je dnes situácia omnoho nepriaznivejšia, ako bola pred 50 rokmi. Dnešné postupy možno právom hodnotiť ako istý retardačný moment, ktorý sa potom nepriaznivo odzrkadľuje v celkovom stave slovenskej jazykovedy alebo iných vedných disciplín.

Publikácia má veľmi peknú grafickú úpravu. Vhodne ju oživujú početné fotografie, ktoré nám približujú prof. J. Stanislava a jeho rodinné a pracovné prostredie. Na začiatku bol Liptov, ako znie názov jednej kapitoly publikácie, potom bola Bratislava a niektoré ďalšie známe európske mestá a veľkomestá, ale predovšetkým Bratislava. Často sme ho stretávali na prechádzke po Bratislave, rád sa zastavil a s každým si pohovoril.

Publikáciu vhodne uzatvárajú časti s chronológiou života a diela J. Stanislava, so súpisom dôležitých prác J. Stanislava a menný register. Prehľad dôležitejších prác uzatvára 1. časť jeho publikácie z roku 1978 *Staroslovienský jazyk*. Až po uplynutí desiatich rokov vyšiel aj druhý diel (1987). Vydania týchto kníh sa už J. Stanislav nedožil, hoci práve staroslovienčina bola odborom, ktorému venoval veľkú pozornosť vo svojej vedeckej, ako aj prekladateľskej činnosti a jeho prednášky zo staroslovienčiny a staroslovienský seminár boli vstupnou bránou do štúdia slavistiky a slovanských jazykov na bratislavskej filozofickej fakulte a boli aj prvou príležitosťou stretnúť sa s profesorom J. Stanislavom pre tých, ktorí sa dali na toto štúdium. Do prehľadu najdôležitejších prác J. Stanislava zaradil I. Stanislav aj niektoré vedecko-popularizačné príspevky, napr. v Novom slove alebo v bratislavskom Večerníku. Dalo by sa uvažovať o tom, či by nebolo bývalo vhodnejšie takéto príspevky zaradiť do nejakého osobitného oddelenia, resp. rozdeliť časť o najdôležitejších prácach do dvoch osobitných častí (osobitne uvádzať prísne odborné práce, najmä knižné publikácie, osobitne vedecko-popularizačné príspevky na stránkach niektorých kultúrnych časopisov a dennej tlače).

Pamäti jazykovedca zatiaľ slovenská jazykoveda nemá. Dúfajme, že príklad knihy I. Stanislava, ktorá takéto pamäti supluje, povedie v budúcnosti k tomu, že raz vyjdú aj skutočné pamäti alebo memoáre niektorého z našich popredných slovenských jazykovedcov.

L. Dvonč

ALEKSANDROVA, D.: Problemi na retorikata. Sofia, Nauka i izkustvo 1985. 152 s.

Práca D. Aleksandrovovej si kladie za cieľ vysloviť sa k základným otázkam rétoriky ako vedy. Po krátkom úvode, v ktorom sa pristavuje pri najvýznamnejších míľnikoch vyše dvojtisícročnej histórie rétoriky (od „demokratickej" rétoriky ako umenia presviedčania cez rétoriku ako systém čistej estetiky bez sociálnej rezonancie až po súčasnú prax rétoriky s vlastnou sústavou názorov vyplývajúcich z danej etapy spoločensko-historického vývoja a reagujúcich na ňu), člení autorka prácu na tri časti: *Predmet rétoriky, Rečnícky štýl* a *Kritický pohľad na neorétoriku.*

V časti *Predmet rétoriky* zaujíma stanovisko k otázke, či je rétorika umením. Za jeden z charakteristických znakov rétoriky pokladá autorka jej pozíciu na hranici medzi vedeckým a umeleckým odrazom skutočnosti. Prikláňa sa k názoru M. S. Kagana, že rečnícke umenie je svojbytným úžitkovým bifunkčným umením, t. j. predstavuje syntézu umeleckého výrazu a praktickej cieľavedomosti. Rétoriku považuje D. Aleksandrovová za historický a bytostne národný jav, v ktorom sa odrážajú dejiny triedneho boja, má teda stranícko-triedny charakter. Na základe tejto charakteristiky D. Aleksandrovová uvádza vlastnú definíciu rétoriky, že je to druh tvorivej činnosti, ktorá je na hranici medzi vedeckým a umeleckým odrazom skutočnosti a má historický, národný, všeobecný (všeľudský), triedno-politický a komplexný charakter. Rétorická komunikácia ako tvorivá činnosť predstavuje jednotu logických, psychologických, pedagogických, etických, lingvistických a ďalších problémov, od ktorých závisí úspech rečníckeho prejavu, jeho podstata.

D. Aleksandrovová rozoberá ďalej niektoré prístupy ku skúmaniu rétoriky od filozofického (G. Z. Apresian), štylisticko-semiotického (J. Mistrík s príznakmi štrukturalistickej lingvistiky so záujmom o otázky sémantiky), komplexného (E. A. Nožin) až po metodický prístup (rozličné metodické príručky typu Ako dobre hovoriť od J. Tomana). Tieto prístupy považuje za najvýznamnejšie smery skúmania presvedčovacej komunikácie a vychádza z nich aj pri definícii rétoriky. Komunikáciu založenú na presvedčovaní charakterizuje ako náuku, ktorá skúma najvšeobecnejšie zákonitosti cieľavedomého, sociálne podmieneného vzájomného pôsobenia medzi komunikátorom a recipientom, jeho metódy, formy, prostriedky. Z toho vyplýva, že rétorika nie je podľa D. Alexandrovovej len náukou o rečníckom umení, ale aj náukou o presvedčovaní vo všetkých rečových situáciách. Súčasne vyzdvihuje dva momenty, ktorými sa socialistická rétorika odlišuje od metafyzickej a antickej rétoriky: 1. rétorika ako činnosť nie je čisto mechanickým súborom pravidiel argumentácie a pôsobenia, ale zložitým systémom myšlienkových operácií, metódou myslenia zameranou na istý cieľ a formovanou špecifickými reakciami jedného alebo viacerých poslucháčov; 2. rétorická komunikácia neskúma len vzťah osobnosť — auditórium (teda masovú komunikáciu), ale aj individuálnu komunikáciu.

Interdisciplinárny charakter rétoriky vidí autorka v jej spoločnom predmete so sociológiou, logikou, psychológiou, jazykovedou (v ktorej rámci napr. pragmalingvistiku pokladá za jazykovednú analógiu rétoriky), štylistikou, pedagogikou, umeleckou literatúrou a divadlom, teóriou komunikácie, informácie, riadenia a argumentácie a pod. a podrobnejšie vymedzuje jej miesto v ideológii, politike a propagande. Konštatuje, že v priebehu jej vývoja sa rétorika

hodnotila ako súčasť ideologického pôsobenia v záujme uskutočnenia istého politického programu a v jej vzťahu k propagande vidí analógiu vzťahu jedinečného k zvláštnemu a všeobecnému. V tejto súvislosti vystupuje rečnícke umenie ako komponent základných stupňov a foriem ideologickej práce. K základným funkciám rétoriky patrí podľa D. Aleksandrovovej komunikatívno-riadiaca funkcia (ktorá vyjadruje, že rétorika v socialistickej spoločnosti slúži ako prostriedok účasti más na riadení), informačno-presvedčovacia (ktorá oproti osvetovej funkcii na vyššom stupni pôsobí v mene marxisticko-leninskej ideológie), propagandisticko-popularizátorská a výchovná funkcia.

V kapitole *Rečnícky štýl* D. Aleksandrovová zaujíma stanovisko k otázke o existencii, resp. neexistencii rečníckeho štýlu. Keďže diskusia na túto tému prebieha aj v našej jazykovede, pristavíme sa bližšie pri autorkiných názoroch. Po prehľade názorov viacerých bádateľov na túto tému sa D. Aleksandrovová pripája k názorom, že v súčasnosti badať miešanie funkčných štýlov v rečníckom prejave, zároveň však zdôrazňuje, že „rečnícky štýl odráža organickú a komplexnú povahu rečníckeho umenia. Miešanie funkčných štýlov v rečníckom prejave — vedeckého s umeleckým, hovorového s vecným, vedeckého s publicistickým atď. — vytvára kvalitatívne nový štýl, určený na sluchovú percepciu“ (s. 71). Z vlastností rečníckeho štýlu vyzdvihuje jeho subjektívnosť, t. j. to, že zo všetkých štýlov najviac odráža osobnosť rečníka. Štýlová mnohotvárnosť rečníckeho štýlu vyplýva z individuálnych vlastností rečníka. Subjektívne faktory majú pri vytváraní rečníckeho štýlu prvotnú, určujúcu úlohu a za najzávažnejšie z nich pokladá D. Aleksandrovová cielenosť rečníka, psychofyziologické rozpoloženie (životnú skúsenosť, mravné kvality, presvedčenie, svetonázor, profesionálne záujmy), psychické vlastnosti (schopnosť teoreticky myslieť, t. j. analyticky skúmať daný objekt, preniknúť do jeho podstaty, perspektívnu i operatívnu pamäť, temperament), fyziologické vlastnosti (vek, pohlavie, hlasové danosti), rečnícky talent (inteligencia, erudícia, logika, improvizátorské schopnosti, pozorovateľský talent, prenikavosť). Rečnícky štýl pokladá D. Aleksandrovová za „zložitý, komplexný jav. Preplietajú sa v ňom lingvistické, etické, logické i paralingvistické elementy. Zároveň je tvorivou činnosťou (rečník je tvorca a interpretátor), a preto odráža aj interpretátorské prístupy“ (s. 74). Tak ako antická i súčasná rétorika skúma rečnícky štýl z hľadiska troch smerov štylistického bádania. Ak je štýl špecifickou formou reči, rečnícky štýl je špecifickou formou ústnej reči. V tom zmysle je teória rečníckeho štýlu imanentne prítomná tak v rétorike, ako aj v štylistike. Pre rečnícky štýl sú charakteristické dve skupiny vlastností: textuálne a paratextuálne. Prvú skupinu charakterizujú vzťahy medzi realitou, myslením a jazykovým výrazom: patria sem 1. jazykové formy (gramatické, syntaktické, fonetické), 2. myšlienkové formy (vyjadrené prostredníctvom jazykového výrazu), 3. formy na vyjadrenie vzťahu medzi realitou a jazykom (označované a označujúce). Druhá skupina zahŕňa autora a jeho kultúru.

Cieľom teórie rečníckeho štýlu je analyzovať, opísať a vysvetliť tieto dve súčasti rečníckej tvorby — textovú a paratextovú. Z doterajšieho výkladu vyplýva, že D. Aleksandrovová rozlišuje medzi rečníckym štýlom a štýlom rečníckeho prejavu, medzi ktorými je podľa nej vzťah celku a časti. V ďalšom výklade sa D. Aleksandrovová zameriava na štýl rečníckeho prejavu, ktorý charakterizuje ako fonický, verejný, situačný, a k jeho základným vlastnostiam zaraďuje spisovnosť, presnosť, logickosť, obraznosť a primeranosť.

V poslednej kapitole publikácie prináša D. Aleksandrovová kritické poznámky o neorétorike, pričom sa sústreďuje na jej základné smery — rétorickú kritiku, experimentálnu rétoriku, teóriu argumentácie a pedagogickú rétoriku.

Rozsahom neveľká práca je najmä zásluhou pozornosti, akú venuje autorka rozpracovaniu problémov rečníckeho štýlu, zaujímavým príspevkom o stále aktuálnych problémoch rétoriky.

M. Fazekašová

Sloveso rezignovať a jeho väzba. — V kodifikácii i v používaní tohto slovesa a najmä jeho väzby zaznamenávame istý zlom. V doterajšom jazykovom vedomí používateľov spisovnej slovenčiny sa toto sloveso zafixovalo v ustálených spojeniach *rezignovať na funkciu, rezignovať na miesto (predsedu),* častejšie sa však používa ako bezpredmetové sloveso, napr. *Nemohol už nič robiť iba rezignovať.* V obidvoch využitiach (teda s predložkovou väzbou i ako bezpredmetové) sloveso *rezignovať* kodifikoval Slovník slovenského jazyka III (1963, s. 738): 1. vzdať sa, vzdávať sa, zrieť sa, zriekať sa niečoho, odstúpiť, odstupovať (z úradu), napr. *rezignovať na miesto predsedu; Pre vás by musela rezignovať celá vláda.* (Barč); 2. zmieriť sa s okolnosťami, odovzdať sa svojmu osudu, napr. *Už celkom rezignovala, veď i tak je zle.* (Timrava)

Zo starších kodifikačných príručiek sloveso *rezignovať* s predložkovou väzbou *na niečo* uvádzajú napr. Zaunerova Praktická príručka slovenského pravopisu z r. 1966 i 1973, Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca — V. Lacu (1973 a ďalšie vydania), z novších Česko-slovenský slovník (1979, 1981), Slovník cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej — Z. Maníkovej (1979, s. 761——762), ale ten už na prvom mieste uvádza väzbu s predložkou *z (z dačoho).* Ako zaujímavé zistenie z hľadiska uvádzania väzby tohto slovesa treba uviesť to, že Poľsko-slovenský a Slovensko-poľský slovník od M. Stana a F. Buffu z roku 1975 v slovensko-poľskej časti (s. 681) prináša iba väzbu *z niečoho,* a to tak pri slovenskom slovese *rezignovať,* ako aj pri jeho poľskom ekvivalente *zrezygnować (z czegoś).* Toto zistenie je zaujímavé preto, lebo v tom čase platné kodifikačné príručky predpisovali iba väzbu s predložkou *na.* V tomto smere je ešte pozoruhodnejšie konštatovanie J. Mlacka v recenzii 1. vydania Príručky slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca — V. Lacu z roku 1973: Isté pochybnosti vzbudzuje aj spracovanie väzieb, napr. pri prevzatých slovesách *abdikovať na dačo* (s. 165), *rezignovať na dačo* (s. 449); primeranejšie a logickejšie (so zreteľom na význam týchto slovies) sú väzby s genitívom: *abdikovať z niečoho, rezignovať z niečoho* (porov. J. Mlacek, Príručka slovenského pravopisu pre školy. Kultúra slova, *8,* 1974, s. 186). Najmä prítomnosť predložkovej väzby *na niečo* pri slovese *abdikovať* je v pravopisnej príručke pre školy priam nepochopiteľná, lebo ani jedna z kodifikačných príručiek takúto väzbu neuvádzala, ani neuvádza. Ide o evidentný vplyv slovesa *rezignovať* s väzbou *na niečo* a s približne rovnakým významom (hoci pri slovese *rezignovať* sa nikde v príručkách neuvádza sloveso *abdikovať* ako synonymum a rovnako pri slovese *abdikovať* nefunguje sloveso *rezignovať* ako synonymum). Závažnejšia stránka konštatovania J. Mlacka je v tom, že kritizuje uvádzanie väzby *na niečo* (pravda, nie je to väzba s čistým genitívom, ale väzba s predložkou *z,* ktorá sa viaže s genitívom), odvolávajúc sa pritom na sémantiku slovesa *rezignovať.* Túto väzbu však bližšie nezdôvodňuje. Dalo by sa predpokladať, že slovesu *rezignovať* ju prisudzuje na základe väzby niektorých slovenských slovies, ktoré sú slovesu *rezignovať* významovo blízke, alebo sú s ním

významovo totožné (napr. slovesá *odstúpiť, odísť z funkcie* a pod.), ale ani jedno z týchto slovies nemá v tom význame predložkovú väzbu *z niečoho* (sloveso *odstúpiť* je v tomto význame bezpredmetové, napr. *vláda odstúpila, výbor odstúpil,* sloveso *odísť* sa v tomto význame — aspoň podľa slovníkov — nespomína, hoci spojenie *odísť z funkcie* je vari bežné a rovnako bežné je spojenie *odstúpiť z funkcie).* Keď vezmeme do úvahy, že pri slovese *rezignovať* sa uvádzajú aj ďalšie synonymá, a to *zrieci sa/zriekať sa, vzdať sa/vzdávať sa,* ktoré naozaj majú čistú genitívnu väzbu, pririeknutie väzby *z niečoho* slovesu *rezignovať* sa nám zdá iba čiastočným riešením väzby tohto slovesa, najmä keď sa neprimeranosť či nelogickosť väzby *na niečo* osobitne nezdôvodňuje.

Teraz by zaiste bolo vhodné a najmä potrebné objasniť, odkedy a prečo sa sloveso *rezignovať* v slovenčine používa s predložkovou väzbou *na niečo,* ale v tejto krátkej úvahe to nebude možné, navyše odpoveď na tieto dve otázky (odkedy a prečo) by sme v našej jazykovednej literatúre pravdepodobne hľadali márne. Sloveso *rezignovať* má pôvod v latinčine *(resignare),* ale používanie väzby s predložkou *na* sa v latinských slovníkoch nespomína (sloveso *resignare* má svoj pôvodný význam „odpečatiť, otvoriť, zjaviť", jeho ďalšie významy sú „odňať, prekaziť, splácať, vracať"). Podobná situácia je aj v bežných dostupných prekladových francúzskych, nemeckých a anglických slovníkoch. Na objasnenie prítomnosti tejto väzby pri slovese *rezignovať* by bolo treba urobiť hlbšiu sondu do používania tohto slovesa v staršej slovenčine, ale jej výsledok by už súčasný stav v kodifikácii i v úze neovplyvnil. Predpokladáme, že práve nedostačujúcim zdôvodnením väzby s predložkou *na* pri slovese *rezignovať* sa väzba *na niečo* pociťuje už ako nenáležitá najmä vzhľadom na jeho sémantiku. Pôvodná predpona *re-* totiž slovenskému používateľovi navodzuje iný alebo taký sémantický výklad, ktorý nie je kompatibilný s významom predložky *na* vo všeobecnosti a osobitne vo väzbe *rezignovať na niečo* (porov. naproti tomu napr. väzbu *na niečo* pri slovese *ašpirovať,* kde zreteľne ide nie o smer od niečoho, o odluku, ale o smerovanie na niečo, o dosiahnutie niečoho), a tak sa tu celkom prirodzene hľadá iná, primeranejšia a významovo či intenčne zreteľnejšia väzba.

Najnovšia kodifikácia súčasnej spisovnej slovenčiny (pravda, v zúženom počte slov), ktorú dnes predstavuje Krátky slovník slovenského jazyka (1987), sloveso *rezignovať* spracúva v dvoch významoch (s. 373): 1. vzdať sa, zrieknuť sa, zriekať sa niečoho, napr. *rezignovať z funkcie, vláda rezignovala;* 2. zmierovať sa, zmieriť sa trpne s okolnosťami, napr. *po neúspechu rezignoval.* Pri prvom význame sa väzba slovesa explicitne neuvádza, ale naznačuje ju spojenie *rezignovať z funkcie.* Druhé spojenie *vláda rezignovala* nepokladáme za dosť preukazné na to, aby sa pochopilo v tom význame, aký toto sloveso zvyčajne má (odstúpiť z funkcie), mohlo by sa zaradiť aj ako exemplifikácia pre druhý význam. Dôležité však je, že väzba *na niečo* sa v slovníku už neuvádza. Dosiahla sa tak kodifikácia, ktorá viac vyhovuje logike vyjadrovaného deja a jeho intencii, teda celkovej sémantike slovesa *rezignovať* v jeho prvom význame, ktorý sa však v Krátkom slovníku nevysvetľuje celkom presne: na prvé miesto v rade synoným by patrilo sloveso *odstúpiť,* lebo slovesá *vzdať sa,* no najmä sloveso *zrieknuť sa* nevystihujú prvý význam slovesa *rezignovať* bez uvedenia predmetovej väzby *z funkcie, z miesta.* S týmto doplnením by bol výklad významu slovesa *rezignovať* zreteľnejší a jednoznačnejší a spojenie *vláda rezignovala* významovo priezračnejšie. Sloveso *odstúpiť* sa v tomto význame

používa ako nepredmetové sloveso, napr. *vláda odstúpila.* Sloveso *rezignovať* sa v tomto zmysle bežne nepoužíva, najčastejšie je tu analytické spojenie *podať demisiu* (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, s. 257, heslo *odstúpiť*).

To, že sa z hľadiska používania väzby slovesa *rezignovať z niečoho* v Krátkom slovníku odrazila reálna situácia v úze, potvrdzuje aj rapídny úbytok dokladov z literatúry (umeleckej i odbornej) na používanie väzby *na niečo.* V kartotéke slovnej zásoby v Jazykovednom ústave sú z posledných rokov zachytené už iba dva doklady z r. 1982: *Ty, čo si od samého začiatku rezignoval na dedinskú tematiku?* (J. Beňo) — *A celkove sme skoro už rezignovali na časopiseckú kritiku a recenzistiku* (Nedeľná Pravda). Možno síce predpokladať, že väzba *na niečo (na funkciu, na miesto)* sa ešte bude objavovať v publicistike i v administratívnom štýle, ale už teraz je zrejmé, že postupne sa naplno uplatní súčasná kodifikácia predmetovej väzby *rezignovať z niečoho.*

Napokon by sme sa chceli ešte zmieniť o jednom zaujímavom jave v úze, ktorý už čiastočne spomenul J. Mlacek v súvislosti so slovesom *abdikovať,* a to že v Príručke slovenského pravopisu pre školy sa toto sloveso uvádza s tou istou väzbou, akú má sloveso *rezignovať.* V dennej tlači sme totiž zachytili podobný prípad vplyvu slovesa *rezignovať* s väzbou *na niečo,* a to na analytické spojenie či sloveso *podať demisiu: Živko Blagojev, Slavko Veselinov a Djordje Radosavljevič p o d a l i d e m i s i e n a s v o j e f u n k c i e v predsedníctve oblasti* (Pravda, 26. 10. 1988, s. 7). Tento vplyv si možno vysvetliť na základe spoločného sémantického jadra všetkých troch slovies *abdikovať, rezignovať* a *podať demisiu.* V tom zmysle môžeme o týchto slovesách hovoriť ako o synonymách, pravda, s istými obmedzeniami, ktoré vyplývajú zo špecifických významových odtienkov jednotlivých slovies. Predovšetkým treba povedať, že väzba *na niečo* je pri slovesách *abdikovať* a *podať demisiu* redundantná, lebo predmet vyjadrený predložkovou väzbou je implikovaný priamo v ich sémantike: sloveso *abdikovať* má význam „zrieknuť sa trónu, vlády, vzdať sa moci, funkcie alebo hodnosti", analytické sloveso *podať demisiu* má význam „odstúpiť z úradu, vzdať sa verejnej funkcie", pričom objektová väzba je implikovaná v slove *demisia* (význam slova *demisia* = odstúpenie z úradu, vzdanie sa verejnej funkcie). Vyjadrenie s explicitným objektom *(abdikovať na úrad, podať demisiu na funkciu)* je preto pleonastické (porov. aj J. Dolník, Vnútroslovná konverzia v slovenčine. Slovenská reč, *50,* 1985, s. 261). Trocha ináč treba z tejto stránky posudzovať sloveso *rezignovať,* a to so zreteľom na to, že sa používa v dvoch významoch, ktoré majú odlišnú intenčnú bázu. Vo význame „odstúpiť/odstupovať, vzdať sa/vzdávať sa, zrieknuť sa/zriekať sa (funkcie, miesta)" je predmetová väzba *z niečoho,* príp. *na niečo* obligatórna, nie je teda redundantná, lebo sloveso *rezignovať* ju vo svojom význame (na rozdiel od slovesa *odstúpiť*) neobsahuje. Už sme uviedli, že spojenie *vláda rezignovala* jednoznačne nevyjadruje fakt, že vláda odstúpila, a to preto, lebo sloveso *rezignovať* ako nepredmetové sloveso má aj význam „zmieriť sa/zmierovať sa s okolnosťami, odovzdať sa/odovzdávať sa svojmu osudu".

Úplne na záver pokladáme za užitočné zmieniť sa o spájateľnosti slovies *abdikovať, podať demisiu* a *rezignovať* z hľadiska agensa. Sloveso *abdikovať* sa zväčša spája s predstaviteľom moci ako jednotlivcom, napr. *kráľ, cisár abdikoval.* Používa sa už zriedkavejšie. Sloveso *podať demisiu* sa najčastejšie spája s kolektívnym nositeľom moci, napr. *vláda podala demisiu, výbor podal demisiu* (ale aj *predseda vlády, minister podal demisiu).* Sloveso *rezignovať*

sa najčastejšie spája s agensom ako s jedným predstaviteľom moci, úradu či funkcie, pričom sémantické ťažisko je viac na predmetovej väzbe *z funkcie, z miesta (predsedu* a pod.). Táto spájateľnosť by sa mala rešpektovať najmä v našej publicistike a explicitnejšie by sa mala kodifikovať aj v našej lexikografii.

F. Kočiš

Skloňovať či neskloňovať skratku UNESCO? — Po uverejnení článkov J. Horeckého O skratkách a značkách v slovenčine (Slovo a tvar, *1*, 1947, s. 13) a L. Dvonča Z písania značkových slov v spisovnej slovenčine (Slovenská reč, *34*, 1969, s. 346—351) by odpoveď na túto otázku mala jednoznačne znieť: skloňovať. Obaja autori bezpochyby vychádzali z toho, že slovenčina je flexívny jazyk, v ktorom každý nesklonný výraz, ktorý je menom alebo ho pripomína, pôsobí veľmi cudzo. Jestvujúce výnimky, a to prevažne podstatné mená cudzieho pôvodu (napr. *alibi, negližé, komuniké* atď.) toto pravidlo iba potvrdzujú. Počet týchto výnimiek je daný, hoci nie je uzavretý, lebo slovná zásoba sa stále rozširuje. Skratkové či presnejšie iniciálové značkové slovo *UNESCO* sa medzi týmito výnimkami výslovne nenachádza. Ostatné cudzie slová sa skloňujú. Vari ani netreba uvádzať, že podľa Slovenskej gramatiky (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 128) aj „značkové slová sa skloňujú: *Čedok, z Čedoka, s Čedokom* atď.".

Podoba *Čedok* sa takto chápe ako zaniknutá skratka a berie sa ako slovo. Nie je to inak ani v prípade tých značkových slov, ktoré sa končia vokálom, t. j. sú ženského alebo stredného rodu, napr.: *UNRRA, ERPO* a už spomínané *UNESCO*. Je tu však otázka, či sa skloňovaním nenaruší celistvosť týchto iniciálových skratiek vypadnutím koncových iniciál *A (Administration)* či *O (Organization)*, ktoré sú nevyhnutnou súčasťou skratky. Nazdávame sa, že skloňovanie takejto skratky ako slova neznamená jeho deformáciu alebo redukciu: prítomnosť nominatívu, ktorý je rozhodujúci pre zaradenie do skloňovacích vzorov, sa v ostatných pádoch nielenže pociťuje, ale navyše sa z príslušného rodu a pádu dá vždy gramaticky odvodiť. Značkové slovo *UNESCO* (vyslov *unesko*) je zakončené na *-o*, je teda stredného rodu, a tak ho možno skloňovať podľa vzoru *mesto*.

Nejasnosti však zostávajú z hľadiska písania genitívu a ostatných pádov. Zmeniť či nezmeniť aj druhú iniciálu *C* (v prípade slova zakončenie kmeňa) na *K*?

L. Dvonč v spomínanom článku konštatuje, že keďže ide o slovo stredného rodu, do úvahy neprichádza ani použitie spojovníka *(UNESC-a)*, ani pripojenie malého písmena bez spojovníka *(UNESCa)*, ale že pádové prípony treba písať takými písmenami, akými je napísané značkové slovo, t. j. tvar *(z) UNESCA*. Nad prípadnou zmenou $c > k$ sa však nezamýšľa. Nezamýšľajú sa nad ňou ani autori spomínanej Slovenskej gramatiky. V Slovníku slovenského jazyka VI, ktorý vyšiel v približne rovnakom čase (v r. 1968), sa genitív cudzích zemepisných názvov zakončených na *-ca (Casablanca, Salamanca* atď.) uvádza s príponou *-ky*, ale podobné riešenie by sme predpokladali aj pri slovách stredného rodu, pri ktorých ako prípona genitívu je iba *-a*, hoci tu nejde o taký akútny pravopisný problém ako pri názvoch ženského rodu (napr. *Acapulco, -a,*

Mexico, -a). V porovnaní s tým riešením je riešenie navrhované v Príručke slovenského pravopisu pre školy (s. 99) návratom späť najmä v prípade názvov ženského rodu *(Tosca — Toscy, Costarica — Costaricy).* Aj E. Rísová vo svojej jazykovej poznámke určenej čitateľom Večerníka a týkajúcej sa skloňovania mena *Guernica* potvrdzuje progresívnejší pravopis: „V genitíve po *c* nemôže nasledovať ypsilon *(Guernicy),* ako napr. v prevzatých slovách *cyprus, cyklón, bicykel* a pod., lebo ide o pádovú príponu." Dodajme ešte, že o pádovú príponu iného pádu než nominatívu, lebo kým nominatívny tvar cudzieho slova sa píše a vyslovuje tak, ako keby bol súčasťou východiskového jazyka, jeho genitívny tvar je už súčasťou cieľového jazyka, t. j. našej slovenčiny, pričom nie je rozhodujúce, či sa koncová spoluhláska vysloví alebo nie, napr. *Dumas — Dumasa, Mont Blanc — Mont Blanku* — porov. SSJ VI, 1968, s. 285: *Mont Blanc* (vysl. *monblank*), *-u* m. Ani podobné cudzie slová stredného rodu vrátane značkových nemôžu predstavovať výnimku, takže my by sme nevylučovali ani písanie *UNESCO, z UNESKA, s UNESKOM,* hoci si uvedomujeme, že aj písanie pádových tvarov *UNESCA, UNESCOM* je tiež náležité.

Napriek tomu, že od spomínaných článkov J. Horeckého a L. Dvonča už uplynuli desaťročia a skratka *UNESCO* ako značkové pomenovanie sa stalo ešte frekventovanejším, naďalej sa možno často stretnúť tak s jeho skloňovaním, ako aj neskloňovaním, a ak sa skloňuje, tak iba s písmenom *c*, napr. ... *začalo sa včera v Paríži 24. zasadnutie Generálnej konferencie UNESCO* (Práca, 21. 10. 1978). — *Delegáciu UNESCO vedie jej* (sic!) *generálny tajomník* ... (Výber 1987/35, s. 2). — *Novú ofenzívu začali USA rozhodnutím vystúpiť z UNESCA* (Výber, 1986/41, s. 4). — *Reaganova vláda sa začala usilovať o rozpustenie UNESCO* ... (tamtiež). — ... *BIB pod záštitou UNESCO* ... (Večerník, 21. 10. 1987). — ... *bienále s trvalou podporou UNESCA* ... (tamtiež).

Univerzitná knižnica svoje periodikum pomenovala *Bulletin depozitnej knižnice OSN a UNESCO.* A ešte jeden príklad z publikácie Dejiny umenia, zv. 10, od J. Pijoana (1984, s. 84): ... *štvordielny reliéf umiestnený na múre UNESCA v Paríži.*

Jazyková prax sa však nemá veľmi o čo opierať, lebo zatiaľ vždy šlo iba o časopisecké úvahy a istá nejednotnosť vládne aj v slovníkových príručkách. V Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (2. vyd., 1984) sa táto skratka skloňuje, v Slovníku medzinárodných organizácii (1978) sa neskloňuje a to isté platí aj o Slovníku medzinárodných vzťahov (1985). A napokon autori Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1987) ako najnovšej normatívnej príručky túto skratku uvádzajú, ale gramatickej charakteristike skratkového slova UNESCO sa úplne vyhli, keď sa uspokojujú s takýmto spracovaním: *UNESCO (-ko)* skr. United Nations Educational and Cultural Organizations — Organizácia spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru (upozorňujeme tu aj na dve pravopisné chyby: v slove *Organizations* nemá byť na konci *s* a prívlastok *spojených* sa má písať s veľkým *S*).

Argumentom v prospech skloňovania a zdomácnenej podoby pomenovania tejto jednej z najvýznamnejších medzinárodných organizácií by mohol byť aj fakt, že sa skloňuje aj v takých jazykoch, v ktorých je skloňovanie zredukované na minimum, t. j. obmedzené na funkciu člena, ako napr. francúzština a nemčina. Francúzština ho prevzala z angličtiny a píše sa dokonca s veľkým začiatočným písmenom: *Unesco* (vyslov *Unesko*), gen. *de l'Unesco.* (Škoda, že i naďalej sa možno stretnúť i s podobami *U.N.E.S.C.O.* Veľký francouzsko-český

slovník (1974) a po ňom aj knižka Francúzske skratky od J. Bartoša (1987) uvádzajú aj nikdy nepoužívanú francúzsku verziu O.N.U.E.S.C., používatelia jazyka sa tým iba mýlia.) Aj v slovenčine je toto skratkové slovo frekventované natoľko, že by sa tiež mohlo uvažovať o jeho písaní s veľkým začiatočným písmenom tak ako v prípade iných podobných slov domáceho pôvodu — *Rempo, Erpo* a pod., pričom niet dôvodu, aby sa tomuto procesu zdomácnenia kládli nejaké medze a aby sa vopred vylúčila jeho konečná podoba *Unesko* (porov. *Mexiko, Kostarika).* Na myseľ nám tu prichádzajú ďalšie cudzie značkové slová, napr. *UNICEF, NASA, CENTO, NATO, UNIDO,* z ktorých viaceré by sa mohli pravidelne skloňovať ako skratkové slová.

Na záver ešte chceme vysloviť želanie, aby sa neistota, ako aj tlačové a gramatické chyby, ktoré sme pri hľadaní odpovede na otázku skloňovať či neskloňovať skratku *UNESCO* mimochodom objavili v normatívnych príručkách a v inej jazykovednej literatúre, v ďalších vydaniach odstránili. To isté platí aj o uvádzaní početnejších a najmä sporných príkladov v gramatických a pravopisných príručkách, keďže všeobecná formulácia nejakého pravidla používateľom zrejme nestačí.

J. Sivák

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 54, 1989, číslo 2. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Jankovičová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 43 01 08, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1989.
Kčs 8,—